Стара панна

Оноре де Бальзак

Переклав Дмитро Паламарчук

Панові Ежену Огюсту Жоржу Луї Міді де ла Гренре Сюрвілеві, інженеру Королівського залізничного корпусу — на засвідчення щирої прихильності присвячує цей твір його швагер

де Бальзак.

Багатьом, напевне, траплялося зустрічати в деяких французьких провінціях одного або кількох шевальє де Валуа — адже один із них жив у Нормандії, другий перебував у Бурже, третій 1816 року гараздував у місті Алансоні, четвертого, можливо, мав на своїх теренах Південь. Однак перераховувати це валуаське плем'я тут недоречно. Всі оті шевальє, серед яких, звичайно, дехто був таким самим Валуа, як Людовік XIV — Бурбоном, зналися між собою так мало, що одному з них марна річ було й говорити про інших. Усі вони, зрештою, залишили Бурбонів у цілковитому спокої на французькому троні, оскільки добре відомо, що Генріх IV став королем через відсутність наступника чоловічої статі в старшому пагоні Орлеанського дому Валуа. Якщо ж існують де Валуа, то походять вони від Карла Валуа, герцога Ангулемського, сина Карла IX та Марії Туше1, чиї нащадки згасли ще до того, коли в особі абата де Ротлена були подані докази протилежного; а рід Валуа-Сен-Ремі, що походив від Генріха II, також обірвався на лихопомній Ламот-Валуа2, причетній до справи про коралі.

Всі ці шевальє, коли відомості про них слушні, були на взір алансонського: старі дворяни, довготелесі, кощаві, без усяких статків. Шевальє буржський емігрував, туренський — переховувався, алансонський — воював у Вандеї і потроху шуанив3. Більшу частину

своєї молодості він провів у Парижі, де його, тридцятирічного гульвісу, під самий розпал любовних перемог захопила Революція. Алансонський шевальє де Валуа, якого вищі провінційні вельможі визнали за справжнього Валуа, відзначався, як і всі його однофамільці, вишуканими манерами і вигляд мав людини великосвітської. Кожного дня обідав він по гостях, а вечорами грав у карти. Шевальє зажив слави великого дотепника завдяки одній зі своїх слабостей — він без кінця-краю розповідав анекдоти про Карла XV4 і перші дні Революції. Слухаючи ті історійки, присутні вважали, що він їх передає досить артистично. До речі, шевальє де Валуа, будучи людиною розважливою, ніколи не повторював своїх дотепів і ніколи не розводився про власні любовні походеньки, тільки манірні гримаски та посмішки красномовно доповнювали делікатно недоговорене. Цей милий чолов'яга, користуючись перевагами затятого вельможі-вольтер'янця, ніколи й носа не показував у церкву, проте на його безбожництво дивилися вельми поблажливо, беручи до уваги прихильність бувалого шевальє до королівського трону. Якась надзвичайна привабливість була в його манері, видно, похопленій у Моле5, з якою він брав пучку тютюну зі старої золотої тютюнниці, прикрашеної портретиком княгині Горіци, чарівливої угорки, славетної красуні останніх років царювання Людовіка XV. Прив'язаний за своєї молодості до цієї знаменитої чужоземки, він завжди говорив про неї з глибоким зворушенням; за неї він бився на дуелі з паном де Лозеном. Шевальє, якому тоді було майже п'ятдесят вісім років, визнавав за собою лише п'ятдесят і міг дозволити собі цю безвинну брехню, бо зі всіх переваг, властивих кощавим блондинам, він іще зберіг молодечу поставу, що так приховує похилий вік як жінок, так і чоловіків. Еге ж, запам'ятайте, все життя — чи вся зграбність, що є виразом життя,— міститься в поставі. До багатьох прикмет шевальє слід віднести також і дивного носа, яким наділила його природа. Той ніс виразно ділив його бліде лице на дві частини, що, здавалося, не знали, не відали одна про одну; із них лише одна червоніла під час травлення. Цей факт заслуговує на те, щоб його підкреслити у добу, коли фізіологія приділяє стільки уваги вивченню людського серця. Отож запалювався лівий бік! Хоч довгі, тонкі ноги, хиряве тіло і блідість пана де Валуа й не свідчили про міцне здоров'я, однак він їв більше за всякого ненажеру і

запевняв — мабуть, щоб виправдати свій величезний апетит,— ніби страждає від недуги, яку в провінції називають гаряча печінка. Переконувало в тому почервоніння однієї щоки; але в краю, де страви впродовж чотирьох годин вишиковуються шеренгою в тридцять-сорок тарелів, шлунок шевальє здавався благом, що його цьому славному місту послало саме Провидіння. За тлумаченням деяких медиків цей жар лівої щоки свідчить про велелюбне серце. Галантне життя шевальє потверджує ці наукові тлумачення, і відповідальність за них, на щастя, не лежить на історикові. Незважаючи на такі симптоми, пан де Валуа був людиною чіпкої вдачі, тобто живучої. Якщо в нього горіла печінка, то, за давнім висловом, не менше палало і його серце. Якщо лице його було трохи зморщене, якщо його волосся стало сріблястим, досвідчене око людини спостережливої вбачало б у тому тавро пристрасті й ознаку любовних розкошів. Промовистими гусячими лапками і палацовими сходинками позначилися ці елегантні зморшки, що так цінуються в царстві Кіфериб. Все в цьому кокетливому шевальє викривало жіночого догідника. Він так старанно вмивався, що любо було глянути на його щоки, немовби натерті чарівним еліксиром. Частина черепа, якої вже не вдавалося приховати волоссям, виблискувала, наче слонова кістка. Його брови, як і чуприна, розправлені волосина до волосини, надавали йому молодечого вигляду. Шкіра його, і так біла, була ще більше вибілена якимись секретними мастями. Шевальє не вживав ніяких парфумів, але від нього ширилися пахощі, сказати б, молодості, що так освіжали йому обличчя. Його шляхетні руки, випещені, немов у чепурухи, звертали на себе увагу своїми нігтями, рожевими й акуратно оправленими пильничком. Коротше кажучи, якби не показний, вельми прикметний ніс, він би був молодчагою.

Доводиться зіпсувати цей портрет, дописавши до нього одну дрібничку. Шевальє затикав ватою вуха та ще носив дві маленькі діамантові сережки у вигляді негритянських голівок, щоправда, він дуже дорожив цими химерними дармовисами, запевнюючи, що тільки-но проколов собі вуха, як тут же куди й ділася ота мігрень; до того він вельми настраждався від неї. Ми не подаємо шевальє як людину якусь цілком досконалу; та чи не слід дещо прощати старим парубкам, чиє

серце жене стільки крові до голови, їхню божественну химородь, що грунтується, можливо, на високих таємницях? До того ж шевальє де Валуа спокутував своїх негриків стількома приємними рисами, що суспільство могло вважати себе цілком винагородженим. Ба й справді, він докладав чимало зусиль, щоб приховати свої роки і подобатися знайомим. Треба передусім підкреслити його виняткову турботу про свою білизну — єдине франтівство, яке може статечна людина сьогодні собі дозволити в одязі. Щодо його вбрання, то воно визначалося охайністю, і хоч трохи приношене, на ньому не було ні плямини, ні зморшки. Для тих, хто помічав аристократичну зневагу шевальє до свого одягу, та охайність його здавалася дивом; він не доходив до того, щоб шкребти костюм скельцем, вдаючись до химерної вигадки принца Уельського, проте пан де Валуа в своє наслідування початків англійської елегантності вкладав власну вишуканість, якої не змогли належно оцінити алансонські обиватели. Чи не повинен би світ шанувати того, хто заради нього нічого не пошкодує? Чи не було тут надто трудної для здійснення відплати добром за зло, як те проповідує Євангеліє? Ця свіжість одягу, ця випещеність дуже пасувала до голубих очей, до зубів слонової кістки, до зовнішності білявого шевальє. Проте у всьому вигляді цього відставного Адоніса7 не було нічого мужнього і, здавалося, що він надолужував туалетом, аби приховати руйнівні сліди військових дій на службі галантності. До всього сказаного треба додати, що голос його ніяк не пов'язувався з тендітністю блондина. Якби ви додержувалися думки деяких спостерігачів людського серця і вважали, що голос шевальє мусив би відповідати його носові, то вас приголомшила б широта й багатство того голосу. Не володіючи могутнім баритоном, він милував приглушеним, як англійський ріжок, звучанням середніх нот, рівних і м'яких, сильних і оксамитових. Шевальє відмовився від кумедного костюму, якого й досі трималися деякі монархісти, і сміливо одягався по-сучасному: він завжди на людях носив фрак каштанового кольору із позолоченими ґудзиками, короткі, напівоблеглі панталони з матового шовку, із золотими пряжками біля колін, білий жилет без усякого мережива, краватку, зав'язану на сорочці без комірця — рештки давньої французької моди, якої він не зрікся ще й тому, що в такий спосіб міг хизуватися своєю шиєю абата щедрої

парафії. На чорних лакованих черевиках ряхтіли чотирикутні золоті пряжки, про походження яких до нас не дійшло жодних споминів. Шевальє виставляв напоказ два ланцюжки годинника, що тяглися від однієї до другої жилетної кишеньки,— також відгомін моди вісімнадцятого століття, якої не нехтували за Директорії8. Цей костюм перехідного часу, що єднав у собі дві епохи, шевальє носив з маркізівською грацією, секрет якої був утрачений на французькій сцені того дня, коли з помосту зійшов Флері9, останній учень Моле. Особисте життя цього старого парубка, здавалося, було на очах у всіх, але насправді становило собою загадку. Він посідав принаймні скромне помешкання по вулиці дю Кур на третьому поверсі будинку пані Лардо, найкращої в місті пралі тонкої білизни і завше завантаженої роботою. Цим і пояснюється виняткова охайність білизни шевальє. На лихо, сталося так, що одного чудового дня всьому Алансонові довелося повірити, ніби пан де Валуа не завжди поводився, як то личить дворянинові, і під старість потай побрався з такою собі Цезаріною, матір'ю дитини, що набралася зухвальства явитися на світ непрошеною.

— Прачка так заповзятливо роздмухувала для нього свою праску,— пустив тоді поголос якийсь пан дю Бук'є,— що шевальє врешті й сам спалахнув полум'ям.

Цей страшний наклеп украй затьмарив на схилі віку життя вражливого дворянина, тим паче, що, як покаже дальша розповідь, він водночас пережив утрату давно плеканої надії, задля якої зніс чимало жертв. Пані Лардо винаймала панові де Валуа дві кімнати на третьому поверсі свого будинку за скромну платню — сто франків на рік. Достойний дворянин, щоденно обідаючи в гостині, вертався додому лише ночувати. Отже, витрачався він тільки на сніданки, що незмінно складалися з чашки шоколаду, хліба, масла і, в залежності від пори року, з яких-небудь фруктів. Він розпалював вогонь лише за великих холодів і щоразу по тому, коли прокидався. Від одинадцятої ранку до четвертої дня він гуляв, ходив читати газети, складав візити. Оселившись в Алансоні, шевальє чесно признався в своїй бідності, мовляв, усе його багатство складається з шестисот ліврів довічної

ренти, останніх окрушин колишньої розкоші, їх чотири рази на рік висилає йому давній повірений, у якого зберігаються відповідні папери. І справді, місцевий банкір кожні три місяці відраховував йому півтораста ліврів, що надходили з Парижа від якогось Бардена, останнього прокурора Шатле. Це набуло широкого розголосу з тієї причини, що шевальє просив першого, кому довірився, зберігати почуте в глибокій таємниці. Пан де Валуа дістав вигоду зі свого нещастя: в найкращих домах Алансона йому було забезпечене місце за столом і запрошення на всі вечори. Його здібності гравця, оповідача, людини люб'язної і компанійської були настільки загальновизнані, що вечір вважався невдалим, якщо на ньому бракувало цього єдиного в місті знавця добрих звичаїв. Господарі дому й жіноцтво потребували його схвальної гримаски. Коли якась молоденька дамочка почує з його уст: "На вас сьогодні пречудова сукня!" — вона цією похвалою тішиться більше, ніж заздрощами суперниці. Пан де Валуа був єдиний, хто міг так невимушено повторювати вирази минулих років. "Серденько моє", "скарбе мій", "моя голубонько" — всі любовні пестливі слівця 1770 року набували в його устах несказанної чарівливості; коротше, тільки він тішився правами на високомовність. Його компліменти, на які він, зрештою, був не надто щедрий, здобули йому прихильність літніх жінок. Він лестив кожному, навіть чиновникам, які були йому геть ні до чого. В грі шевальє поводився з гідністю, що її оцінили б усюди: він ніколи не нарікав на невдачу, похвалами підтримував дух супротивників, коли ті програвали; ніколи не повчав їх як найкраще провести партію. Коли під час здачі зав'язувалися прикрі суперечки, шевальє жестом, гідним Моле, виймав тютюнницю і, поглядаючи на княгиню Горіцу, статечно відкривав кришку, розминав і обтрушував свою понюшку, розтирав її на порошок, насипав на купку; коли карти були роздані, він натоптував ніздрі тютюном і засовував княгиню в жилетну кишеньку, завжди в ліву! Лише дворянин славного століття (всупереч століттю великому) міг знайти такий перехід од зневажливої мовчанки до насмішки, якої ніхто не розумів. Сідаючи за карти, він брав у компаньйони невігласа і мав із того вигоду. Його чудова врівноважена вдача давала багатьом підстави казати: "Я в захопленні від де Валуа!" Його і мова, і манери — все здавалося таким ясним, як і його вигляд. Він намагався нікому не

завдавати прикрості, ні чоловікам, ні жінкам. Поблажливий як до фізичних вад, так і до недоліків розуму, він за допомогою княгині Горіци терпляче вислуховував людей, що розводилися перед ним про свої негаразди провінційного життя — про недоварене яйце на сніданок, про каву, в якій збурдилося молоко; про сміховинні подробиці щодо здоров'я, про раптове пробудження від переляку, про сни й візити. Щоб удати співчуття, шевальє мав напоготові жалісливий погляд і класичну позу, які робили його чудовим слухачем; він завжди дуже доречно підкидав: "Ах! Подумати лише!", "Ну, а що ж ви?" Він до самої смерті не давав нікому приводу запідозрити, що тим часом, коли накочувалася ота лава нісенітниці, він поринав у спомини про найзворушливіші епізоди свого роману з княгинею Горіцею. Чи коли-небудь спадали комусь на думку ті послуги, які може надати суспільству згасла пристрасть і користь любові як джерела товариськості? Може, цим пояснюється, чому шевальє, незважаючи на постійне щастя в картах, залишався улюбленцем всього міста,— адже він, повертаючись із гостини, завжди виносив із собою близько шести франків виграшу. Програші, про які він, до речі, так гучно роздзвонював, траплялися дуже рідко. Всі, хто знав його, говорили, що ніколи й ніде, навіть у єгипетському музеї в Турені, не натрапляли на таку милу мумію. В жодній країні світу паразитизм не набував такої привабливої форми. Не бувало випадку, щоб найревніше себелюбство прибирало в кого-небудь приємнішої й безневиннішої подоби, аніж у цього дворянина; воно скидалося на найвірнішу дружбу. Коли хтось приходив до пана де Валуа просити про невеличку послугу, що вимагала якогось клопоту, то вертався від ласкавого шевальє у великому захопленні і, головне, впевненим, ніби той не може нічим зарадити, ба навіть нашкодив би його справі своїм втручанням.

Щоб пояснити загадку його більш-менш забезпеченого існування, історик, до якого Істина, ота жорстока підбурювачка, сікається з ножем до горла, змушений розповісти, як недавно, після сумнозвісних липневих днів, Алансон дізнався, що сума виграшів пана де Валуа за кожні три місяці становить близько ста п'ятдесяти екю і що кмітливий шевальє зважився пересилати самому собі довічну ренту, аби не вважатися безмаєтним у краю, де полюбляють солідність. Багато хто з

його друзів (зауважте, на той час він уже помер) уперто заперечував ці поголоски, називав їх байками, вважаючи, що шевальє був статечним, гідним дворянином, якого оббрехали ліберали. На щастя спритних картярів, серед присутніх завжди трапляються й такі, що підтримують їх. Соромлячись виправдувати неправоту, ці шанувальники рішуче заперечують її; не приписуйте їм упертості — таким людям притаманне почуття власної гідності: уряди подають їм приклад цієї доброчинності, ховаючи після поразки своїх небіжчиків уночі без урочистої відправи. Якщо шевальє дозволив собі хитрий вчинок, завдяки якому, зрештою, здобув би пошану шевальє де Грамона10, усмішку барона де Фенеста11, потиск руки маркіза де Монкада12, то невже він через те став менш жаданим чи менш дотепним гостем, не таким незамінним партнером, не таким чудовим оповідачем, відрадою всього Алансона? А чим, власне, той крок, цілком узгоджений із законами власної волі, суперечив вишуканим дворянським звичаям? Якщо багато людей повинні турбуватися про посмертну ренту для інших, то що може бути звичайнішого, ніж добровільно платити її своєму ліпшому другові? Але Лай помер... Десь наприкінці п'ятнадцяти років такого життя шевальє зібрав десять тисяч і кількасот франків. З поверненням Бурбонів один із його друзів, маркіз де Помбретон, колишній лейтенант чорних мушкетерів, повернув йому, так говорив той же шевальє, тисячу двісті пістолів, що позичив, їдучи в еміграцію. Цей випадок спричинився до сенсації, і згодом на нього посилались, коли виступали проти насмішок, що до них вдавалася газета "Конститюсьйонель", пишучи про те, як повертають борги деякі емігранти. Коли хто-небудь у присутності шевальє заводив мову про шляхетний вчинок маркіза де Помбретона, у цього бідолахи червоніла навіть і права щока. Кожен радів тоді за пана де Валуа, що радився з людьми грошовитими, як йому ліпше скористатися з отих решток свого багатства. Здавшись на долю Реставрації, він уклав гроші в папери державної скарбниці, коли рента становила п'ятдесят шість франків двадцять п'ять сантимів. Панове де Ленонкур, де Наваррен, де Верней, де Фонтен і ла Біллардієр, котрі, за словами шевальє, знали його, виклопотали йому пенсію в сто екю з королівської скарбниці та хрест Святого Людовіка. Ніколи не дізнатися, в який спосіб старий шевальє домігся цих двох урочистих освячень —

титулу і звання; але одне певно: грамота про вшанування його хрестом Святого Людовіка за заслуги в католицьких арміях Заходу давала шевальє право на чин відставного полковника. Отже, крім вигаданої довічної ренти, яка тоді нікого не обходила, шевальє мав тисячу франків річного прибутку. Незважаючи на такі підвищення, він і далі дотримувався заведеного способу життя і своїх звичаїв; лише червона стрічка оздоблювала фрак каштанового кольору і, сказати б, довершувала дворянський полиск. Від 1802 року шевальє запечатував свої листи дуже старою золотою печаткою; вона була вирізьблена досить-таки неоковирно, проте з неї Катерани, д'Егріньйони, Труавілі могли бачити, що на гербі його французький щит, розділений вертикально навпіл: на червоному полі — подвійні косі смуги і на знову ж червоному полі — п'ять золотих навхрест зімкнутих вершинами. ромбічних фігур; верх щита чорний із срібним хрестом; на самій верхівці лицарський шолом. Девіз: Valeo*. З таким шляхетним гербом тому, хто вважався нешлюбним пагоном де Валуа, можна й належало сідати у всі на світі королівські карети.

* Бути могутнім (латин.).

Багато хто заздрив на щасливе життя старого парубка, заповнене партіями в бостон, триктрак, реверсі, віст і пікет, добре травленими обідами, зграбно втягненими пучками тютюну та спокійними прогулянками. Майже всі в Алансоні гадали, що це існування не відає честолюбства і серйозних турбот; але нема людини, чиє життя було б таке просте, як це здається його заздрісникам. У найглухіших селах ви знайдете людських молюсків, коловерток, на вигляд мертвих, проте охоплених жадобою до накопичення лускокрилих чи до конхіології й ладних на все, аби здобути якого-небудь метелика або concha Veneris**. У шевальє були не тільки свої черепашки, він ще й плекав честолюбні прагнення і сподівався здійснити їх із хитрістю, гідною пана Сікста V13; він хотів женитися на такій собі багатій старій панні, звичайно, маючи намір використати шлюб як сходинку до вищих придворних кіл. Саме в цьому полягав секрет його царственої постави і його перебування в Алансоні.

** Венерина мушля (латин.).

Якось у середу, рано-вранці, під саму повняву весни шістнадцятого року, як то мав звичай говорити шевальє, в ту хвилину, коли він надягав старого халата шовкової зеленої тканини з витканими квітами, Валуа почув, хоч вуха були заткані ватою, легкі дівочі кроки на східцях. Скоро тричі обережно постукали в двері і, не чекаючи відповіді, в кімнату старого парубка в'юном прослизнула красива дівчина.

— О! Це ти, Сюзанно! — сказав шевальє де Валуа, не перериваючи початої роботи — правити на ремені бритву.— Що тебе пригнало сюди, каверзнице?

— Я прийшла щось сказати, думаю, воно вас і порадує, і засмутить.

— Чи не про Цезаріну?

— Пхе! Дуже мені потрібна ваша Цезаріна! — відрубала вона з виглядом, воднораз норовливим, серйозним і безтурботним.

Премила Сюзанна, чия втішна витівка мала так рішуче вплинути на долю головних персонажів цієї повісті, служила прасувальницею в пані Лардо. Кілька слів про топографію дому. Пральня займала весь нижній поверх. У маленькому дворі на волосяній мотузці сушилися вишиті носовички, комірці, шемізетки, манжети, сорочки з жабо, краватки, мереживо, гаптовані сукенки, вся тонка білизна найкращих домів міста. З кількості шемізеток дружини податкового начальника шевальє намагався вивідати всі подробиці її інтрижок, бо сорочки з жабо і краватки були в певному співвідношенні з шемізетками та комірцями. Хоча за допомогою такої, сказати б, подвійної бухгалтерії шевальє і знав про любовні інтриги всього міста, він ніколи не допускався безтактності, ні разу не дозволив собі двозначного натяку, що міг би зачинити перед ним двері якогось дому (а йому ж дотепності не позичати!). Отож можете вважати пана де Валуа за людину вельми добропристойну, чиї

таланти, як то часто буває, занепали в надто вузькому колі. Єдине, що дозволяв собі шевальє,— зрештою, він же чоловік,— це значущий пронизливий погляд, від якого жінок кидало в дрож; і все-таки його всі любили, переконуючись, яка глибока його скромність, скільки в нього співчуття до милих слабостей. Двері проти дверей із шевальє мешкала старша майстриня, права рука пані Лардо, сорокап'ятирічна стара дівка, страшна почвара. Вище було горище, де взимку сушилася білизна. Кожна квартира, як і та, що займав шевальє, складалася із двох кімнат, одна — вікнами на вулицю, друга — в двір. Нижче нього жив дід пані Лардо, колишній корсар на ім'я Гревен, що колись під рукою адмірала Сімеза служив в Індії; тепер він був глухий, як пень. Щодо пані Лардо, яка займала другу квартиру другого поверху, то вона, при всій своїй слабості стосовно людей високого звання, могла вважатися сліпою стосовно шевальє. Для неї пан де Валуа був абсолютним монархом,— хоч би що він робив — усе гаразд. Якби котрась із її робітниць согрішила і ощасливила шевальє, пані Лардо сказала б: "Він такий гідний любові!" Отже, хоч у цьому домі, як і в усіх провінційних домах, були, сказати б, прозорі стіни, та коли справа торкалася пана де Валуа, вони ставали непроникні, немов у злодійському кублі. Із вродженим нахилом повірника любовних інтрижок усієї пральні, шевальє ніколи не проходив повз її двері, здебільшого відчинені, щоб не подарувати чого-небудь своїм "кішечкам": шоколадки, цукерочки, стрічки, мережива, золотого хрестика, різних дешевих дрібничок, що ними дуже втішалися гризетки. Тим-то дівчатка обожнювали шевальє. Жінки інстинктивно відчувають чоловіків, котрих приваблює до них саме шелестіння їхніх спідничок, котрі щасливі од самої їхньої близькості і ніколи не доходять до такого безглуздя, щоб допоминатися відсотків зі своєї люб'язності. Щодо цього в жінок нюх собаки, який серед людського гурту йде простісінько до того, хто щиро любить тварин. У бідолашного шевальє де Валуа збереглась од колишнього життя потреба виявляти галантне заступництво, що колись вирізняло знатного вельможу. Тримаючись ніби в позаміському будиночку для інтимних побачень, він полюбляв обдаровувати жінок — єдиних істот, які вміють спокійнісінько приймати подарунки, завжди маючи змогу віддячити. Хіба не дивно: в пору, коли школярі, тільки-но покинувши колеж, займаються пошуками стосовно

якогось символу або порпаються в міфах, ніхто ще не з'ясував, що породило жриць кохання вісімнадцятого століття? Чи не турніри п'ятнадцятого століття? 1550 року лицарі билися за честь своїх дам; 1750 року на прогулянках у Лоншані вони виставляли напоказ своїх коханок; сьогодні вони пускають там на перегони своїх коней; за всіх часів дворянин намагався створити свій власний спосіб життя. Загнуті носаки черевиків у франтів чотирнадцятого сторіччя — те саме, що червоні обцаси франтів вісімнадцятого століття, а в розкошах коханок 1750 року стільки само показного, скільки в почуттях мандрівного лицарства. Та не міг шевальє витрачатися на коханку! Замість цукерок, загорнутих у банкноти, він люб'язно підносив хіба що пакуночок із солодкими сухариками. Проте, на славу Алансона кажучи, приймаючи оті дарунки, ними більше раділи, ніж колись раділа Дюте, дістаючи від графа д'Артуа14 позолочене туалетне приладдя або карету. Гризетки розуміли велич шевальє де Валуа, притаманну йому навіть у злиднях, і своє домашнє панібратство з ним тримали в глибокій таємниці. Коли в місті, в деяких домах розпитували їх про шевальє де Валуа, вони шанобливо відгукувалися про цього дворянина, навмисне перебільшуючи його старість; за їхніми словами, шевальє такий собі поштивий дідуган, що веде праведне життя; але сам на сам у кімнаті вони могли повсідатися йому на плечі, немов папуги. Він любив випитувати родинні секрети городян, і прачки, перед якими все було відкрите, заходили вранці до нього розповісти алансонські плітки; шевальє називав цих дівчаток своїми газетами в спідничках, живими фейлетонами. Пан де Сартін15 ніколи не мав вивідувачів таких кмітливих, таких дешевих, котрі зберігали б стільки шляхетності, виявляючи при цьому такий шахрайський розум. Зверніть увагу, що за сніданням шевальє втішався, як найщасливіша людина.

Сюзанна, одна з його улюблениць, розважлива й честолюбна, мала нахили якої-небудь Софі Арну16; до того ж вона була вродлива, як найгожіша куртизанка, що її будь-коли Тіціан запрошував позувати на чорному оксамиті, щоб допомогла його пензлеві створити Венеру; проте обличчя її, хоч і з тонкими рисами очей і чола, грішило в нижній своїй частині недосконалістю ліній. То була нормандська краса, світла,

яскрава, характерна округлістю, рубенсівською тілистістю, що личить мускулатурі Геркулеса Фарнезького17, а не Венері Медицейській18, граціозній подрузі Аполлона.

— Так-так, дитинко моя, кажи-но, що там у тебе за пригода чи пригодонька!

Цей шевальє від Парижа до Пекіна всюди привернув би до себе увагу батьківською ніжністю до гризеток; вони нагадували йому куртизанок минулих часів, тих знаменитих цариць Опери, що славились по всій Європі впродовж доброї третини вісімнадцятого сторіччя. Цілком зрозуміло, що дворянин, котрий жив серед цієї породи жінок — забутої вже, як і все велике, як забуті єзуїти і флібустьєри, абати і відкупники,— засвоїв собі незворушну добродушність, зграбну легкість поводження, поблажливість без жодного егоїзму, подобу звичайного смертного, яку прибирав собі Юпітер в Алкмени19,— подобу громобоя, що, даючи себе дурити, посилає до дідька вищість своїх перунів і ладен поглинути весь Олімп20, марнуючи його на шаленства, на гульки, на юрмища жінок, аби тільки побути далі від Юнони21. Незважаючи на свій старенький халат із зеленої камки, незважаючи на злиденність кімнати, що правила йому за вітальню, де замість килима на підлозі була нужденна простілка, де стояли засмальцьовані фотелі, де стіни були обклеєні корчемними шпалерами: тут — красувалися профіль Людовіка XIV і члени його родини на тлі плакучої верби, там — текст найвищого заповіту, відбитий ніби на погребній урні, коротше кажучи, сентиментальні вигадки роялізму часів Терору22; незважаючи на весь той занепад, від шевальє, що голився перед старим туалетним дзеркалом, задрапованим благеньким мереживом, віяло духом вісімнадцятого сторіччя!.. Вся вишукана розбещеність його молодості поставала у всій повноті: здавалося, він знову багатий — триста тисяч боргу і власна двоособова карета перед рундуком. Шевальє мав вигляд великого Бертьє23, що під час розгрому під Москвою віддавав накази батальйонам війська, якого вже не існувало.

— Пане шевальє,— жартівливо мовила Сюзанна,— мені здається, що нема потреби довго розводитись, досить лише глянути.

І вона стала в профіль, щоб підкріпити свої слова наочним доказом. Шевальє, бувалий у бувальцях — можете не сумніватись! — і далі, тримаючи бритву при горлі, скоса зиркнув правим оком на гризетку і прикинувся, що зрозумів.

— Добре, добре, моя любонько, ми зараз усе обміркуємо. Тільки мені здається, ти забігаєш наперед.

— Але ж, пане шевальє, невже мені чекати, поки моя матінка мене віддубасить, а пані Лардо прожене геть? Якщо я прожогом не махну в Париж, ніколи мені не вискочити заміж. Тут чоловіки такі химерні.

— Чого ж ти хочеш, дитино моя? Суспільство змінюється, жінки так само, як і знать,— жертви страшного безладдя, що насувається. За розгардіяшем політичним настає розгардіяш моральний. Лишенько! Незабаром жінка й зовсім перестане існувати (він витягнув вату, щоб опорядити вуха) ; вона багато втратить, поринувши в почуття; вона попсує собі нерви й позбавить себе тієї любої невеличкої втіхи, якою в наші дні, не соромлячись, прагнули і якій віддавалися без манірності; тоді до істерики (він почистив свої сережки) вдавалися лише як до засобу, щоб домогтися свого; тепер вони перетворили її на хворобу, яку доведеться лікувати настоєм із флердоранжа (він зайшовся сміхом). Нарешті, сам шлюб стане чимось (він узяв щипчики для вискубування волосків) страшенно нудотним, а це в мої роки була така забавна річ. Часи Людовіка Чотирнадцятого24 і Людовіка П'ятнадцятого25, затям це, дитино моя, були останнім "прощавай" найкращим у світі звичаям.

— Але ж, пане шевальє, ідеться про добропорядність, про честь вашої Сюзанни. Я надіюся, що ви мене не покинете.

— Як би то! — вигукнув шевальє, кінчаючи зачісуватись.— Я ладен скорше втратити своє ім'я!

— А! — вихопилося у Сюзанни.

— Послухай-но, моя мармизко! — мовив шевальє, відкинувшись на подушки глибокого фотелю, що в давнину називалося дюшес, пані Лардо десь доп'яла його для свого пожильця.

Він, притягнувши до себе прегарну Сюзанну, обійняв коліньми її ноги. Дівчина не пручалася,— тож така неприступна на вулиці, гордячка, що вже двадцять разів одмовлялася від багатства, як і з пихи, так і з глибокої зневаги до дріб'язкових розрахунків своїх алансонських зальотників! При цьому Сюзанна так зухвало виставляла перед шевальє свій нібито гріх, що старий зальотник, який за свій вік вивідав немало усіляких тайн у створінь набагато підступніших, з першого погляду втямив що до чого. Він добре знав, що будь-яка дівчина не жартує, коли постає загроза справжнього безчестя. Проте йому не хотілося розвалити споруду цього забавного обману.

— Ми зводимо наклеп на себе,— сказав шевальє, посміхаючись із непідробно тонким лукавством,— ми чеснотливі, як та біблійна красуня, чиє ім'я ми носимо26, ми можемо без найменшого страху вийти заміж, але нам не хочеться скніти тут, ми жадаємо Парижа, де чарівні створіння багатіють, якщо вони розумні, а ми ж таки не ликом шиті. Нас пориває до столиці втіх, ану ж там припасе навмисне для нас, молоденьких, шевальє де Валуа карету, діаманти, ложу в Опері. Росіяни, англійці, австріяки понавозили туди мільйонів, задля яких матуся видала нам замість посагу певну гарантію, привівши нас на світ, нівроку, красунею. Нарешті, нам не бракує і патріотизму: ми хочемо забрати наші гроші із кишень тих добродіїв. Хе-хе! Дорогенька моя бісівська ягничко, все це не погано. Може, у вашому родинному гніздечку й покричать трошечки, але успіх все виправдає. Одне кепсько, моє голуб'ятко,— безгрошів'я, а це наша спільна хвороба — твоя і моя. А що розуму в нас повнісінька комора, то ми й надумали скористатися з

нашого доброго імені, впіймавши на гачок старого парубка. Тільки ж цей підтоптаний парубок, серденько моє, знає, як своїх п'ять пальців, усі жіночі викрутаси,— інакше кажучи, тобі легше буде на хвіст горобцеві насипати солі, ніж змусити мене повірити, ніби я причетний до твоєї халепи. Їдь у Париж, моя крихітко, коштом марнослав'я якого-небудь холостяка, я не те що не стану тобі на заваді, ба навіть допоможу, бо старий парубок, Сюзанно, то справжній скарб, призначений самою природою для молодої дівчини. Але не вплутуй мене в цю справу. Послухай, моя царице, адже ти гаразд знаєш життя; ти ж завдала б мені багато лиха й шкоди, ти зруйнувала б мої шлюбні заміри в цьому краю, де надають такої ваги доброзвичайності; припустімо, що ти вскочила в біду — хоч я, шахрайко, це заперечую,— то ти ж знаєш, моя любко, що в мене ні кола, ні двора, що я бідний, немов церковний пацюк. О, якби мені оженитися на мадмуазель Кормон, якби мені знову розбагатіти, я, звичайно, віддав би перевагу тобі перед Цезаріною. Ти завжди здавалася мені тонесенькою, як пелюсточка сухозлітки, і створеною для великого вельможі. Я так вірю в твої здібності, що штучки, які ти тут розігруєш, аж ніяк не застукали мене зненацька, я цього чекав. Але для дівчини це — оголити шпагу. Щоб на те зважитись, янголице моя, треба мати неабиякий розум. За це я тебе поважаю.

На потвердження сказаного він провів рукою по її личку, як той єпископ.

— Але ж, пане шевальє, запевняю вас, що ви помиляєтесь і що...

Вона почервоніла, не сміючи казати далі. Шевальє з одного погляду розгадав і проник у її задуми.

— Авжеж, я тебе розумію, тобі хочеться, щоб я повірив! Ну, гаразд, я вірю. Але послухай моєї ради, йди до пана дю Бук'є. Адже ти, певно, вже місяців п'ять-шість односиш до нього білизну? Ну й добре. Я не питаю тебе, що там між вами буває, але знаю його; він самолюб, холостяк, вельми багатий, у нього дві з половиною тисячі ліврів ренти, а він не витрачає й восьмисот. Якщо ти розумниця, як я гадаю, то ти побачиш

Париж його коштом. Іди, моя кізонько, іди й обплутай його; головне, будь тонка, як шовк; і на кожному слові роби подвійну петлю з вузлом; це людина, що страх боїться скандалу, і якщо він дав тобі привід ославити його... Одне слово, ти розумієш, пригрози йому, що звернешся зі скаргою до дам із доброчинного комітету. До речі, він честолюбний. Що ж! Чоловік може багато чого домогтися через жінку. А хіба ж ти не досить гарна, не досить мудра, щоб влаштувати добробут свого чоловіка?

Хе, достолиха! Та ти вродою заткнеш за пояс хоч би яку придворну даму.

Сюзанну, напучену останніми словами шевальє, розбирала така нетерплячка, що вона вже була готова мчати до пана дю Бук'є. Аби раптовим відходом не виявити надмірного поспіху, вона, допомагаючи шевальє одягатися, знай розпитувала його про Париж. Він здогадався, що його наука справила на дівчину сприятливе враження і, щоб полегшити їй розставання, виправив прасувальницю до Цезаріни з проханням принести йому шоколад, що його пані Лардо щоранку готувала постояльцеві. Сюзанна кулею метнулася з кімнати, кваплячись до своєї жертви, чий життєпис ми подаємо далі.

Нащадок старовинного алансонського роду, дю Бук'є зачепився десь на середньому щаблі суспільної драбини між буржуа та дворянством. Його батько служив у суддівській управі на посаді кримінального судді. Опинившись по смерті батька без засобів до існування, Бук'є, як усі зруйновані провінціали, подався шукати щастя в Париж. На початку Революції він удався до комерції. Всупереч республіканцям, для яких революційна чесність — головна пристрасть, діла тогочасних махінаторів були аж ніяк не чисті. Політичний шпигун, біржовий гравець, постачальник війська, людина, яка разом із громадським старостою конфіскувала майно емігрантів, щоб потім самому ж купити й перепродати його, міністр і генерал — всі однаково погрузли в аферах. Од 1793 до 1799 року Бук'є був підрядником з постачання провіанту для французьких армій. Тоді він і придбав чудовий особняк, став одним із

фінансових матадорів, укладав грошові оборудки на паях із Увраром, тримав одчинений дім і провадив скандальне життя, притаманне тій добі, життя Цінцінната27, складаючи лантухи збіжжя, не власною працею набутого, життя, збагачене обкраданням солдатської пайки, сповнене втіх по розпутних вертепиках з великим вибором полюбовниць, де влаштовувались розкішні оргії на честь Директорії. Громадянин Бук'є був запанібрата із Баррасом28, на коротку ногу з Фуше29, досить близьким до Бернадотта і, сподіваючись вибитись у міністри, стрімголов перекинувся до партії, що до самісінької перемоги під Маренго30 потай орудувала супроти Наполеона. Якби не напад Келлермана31, якби не смерть Дезе32, пан дю Бук'є став би великим державним мужем. Він був одним із вищих чиновників негласного уряду, що його щаслива зоря Наполеона змусила 1793 року вийти за лаштунки (Див. "Темна справа"). Несподівана рішуча перемога під Маренго стала згубною для цієї партії, яка вже заготовила видруковані відозви, що закликали повернутися до системи Гори33 на випадок, коли б перший консул зазнав поразки. Впевнений в цілковитій неможливості його перемоги, дю Бук'є вклав більшу частину своїх грошей у гру на зниження курсу і тримав двох вістових на полі бою: один чкурнув звідти в ту мить, коли перемога схилялася на бік Меласа34, але через чотири години вночі примчав другий гінець із звісткою про те, що австрійців розбито. Дю Бук'є прокляв Келлермана й Дезе, проте не наважився проклясти Першого Консула, який був винен йому мільйони. Такий перехід від сподіванки на мільйонний зиск до повної руйнації відібрав у постачальника всі його розумові здібності, він на кілька днів обернувся на ідіота; дю Бук'є зазнав у своєму житті стільки розкошів, що йому забракло сил витерпіти цей громовий удар. Якби держава відшкодувала постачальникові дю Бук'є свої борги, йому залишилася б якась надія; незважаючи на всілякі підкупи, він наразився на ненависть Наполеона до всіх тих постачальників, які робили ставку на його крах. Пан де Фермон, що дістав таке смішне прізвисько Фермон-Набий Капшук, обдер пана дю Бук'є до нитки. Безпутність його приватного життя, зв'язок цього постачальника з Баррасом та Бернадоттом ще більше, ніж його біржові махінації, викликали незадоволення Першого Консула; коли, скориставшись рештками свого впливу, дю Бук'є домігся, щоб його

занесли в списки на посаду головного збирача податків по Алансону, Наполеон викреслив його прізвище. Від великого багатства дю Бук'є зосталося всього тисяча двісті франків довічної ренти, і цей вклад — звичайна примха — врятував його від злиднів. Нічого не знаючи про наслідки ліквідації, кредитори залишили йому тисячу ліврів консолідованої ренти; але їм повністю виплатили після стягнення за борги та продажу особняка де Босеанів, який уже належав дю Бук'є. Таким чином спекулянт, ледь уникнувши банкрутства, вберіг од ганьби своє ім'я. Чоловік, що його зруйнував Перший Консул, оточений гучною славою, яку створили йому зв'язки з колишнім керівництвом попередніх урядів, його спосіб життя та скороминуще владарювання, зацікавив місто Алансон, де негласно панував роялізм. Розлючений на Бонапарта, дю Бук'є, що розповідав про нікчемність Першого Консула, про марнотратство Жозефіни35 й приховані неподобства революційного десятиліття, був зустрінутий досить прихильно. О тій порі дю Бук'є сягнув уже добрячих сорока років, однак тримався тридцятишестирічним парубком; середнього зросту, опасистий, як і всякий постачальник, він хизувався повними литками такого собі хвацького прокурора; у нього були виразні риси обличчя, приплюснутий ніс із заволосатілими ніздрями, чорні очі, що кидали з-під густих брів проникливий, мов у Талейрана36, погляд, уже трохи пригаслий; він зберігав республіканські бакенбарди і відпустив аж до пліч темну чуприну, його багатирські руки з пучками волосся на суглобах пальців із розбухлими темними жилами свідчили про добре розвинену мускулатуру. Нарешті в нього були груди Геркулеса Фарнезького, а плечі могли правити за надійну підпору несталій державній ренті. Такі плечиська сьогодні можна побачити хіба що при вході до кав'ярні Тортоні. Цей надмір чоловічої снаги був дуже влучно визначений одним висловом, уживаним минулого століття, а тепер уже мало відомим: за галантним стилем тих часів дю Бук'є можна б вважати справжнім надолужувачем чужої несплати боргів. Однак, як і в шевальє де Валуа, в дю Бук'є були риси, що суперечили його зовнішності. Скажімо, голос колишнього постачальника не відповідав його мускулатурі: не те щоб він скидався на кволий писк, що інколи вихоплюється з горла яких-небудь двоногих тюленів,— навпаки, голос у нього був сильний, але

глухий, який можна передати лише звуком пилки, що врізується в м'яке сире дерево; одне слово, голос загнаного, аж дихавичного постачальника.

Дю Бук'є довго ще носив костюма, модного в пору його слави: чоботи із закотом, білі шовкові панчохи, короткі панталони із смугастого коричневого сукна, жилет а ля Робесп'єр та синій фрак. Незважаючи на те, що гнів Першого Консула певною мірою привертав до нього провінційних роялістських вельмож, пана дю Бук'є все-таки не приймали в семи-восьми родинах, що становили, сказати б, Сен-Жерменське передмістя Алансона37, куди мав вільний доступ шевальє де Валуа. Постачальник спробував, ні сіло ні впало, свататись до панни Арманди, сестри одного з найвизначніших аристократів міста, що за його розрахунками міг би допомогти йому в здійсненні майбутніх планів, бо пан дю Бук'є мріяв узяти реванш. Йому було відмовлено. Зате він утішався прихильністю якогось десятка багатих родин, що колись виробляли алансонські мережива, володіли пасовищами чи волами, вели широку торгівлю полотнами,— тут могла трапитися вигідна партія. Старий парубок уперто покладав усі надії на щасливий шлюб, і його вдатність до всякого діла нібито давала йому підстави сподіватися на таку вдачу, бо в нього була, крім усього, жилка спритного фінансового ділка, що багато кому ставала в пригоді. Немов той збанкрутілий гравець, який напучував новачків, дю Бук'є замишляв спекуляції, підказував влучні заходи, шанси й шляхи їх здійснення. Він зажив собі слави вмілого адміністратора; частенько поставало питання, чи не обрати б його на мера Алансона, та перешкоджали цьому його зв'язки з республіканськими урядами; Бук'є ні разу не було прийнято в префектурі. Всі уряди, що змінювали один одного, навіть уряд Ста днів38, одмовлялися затвердити його алансонським мером,— вигідний пост, на якого він пожадливо важив, бо від того, видно, залежало його одруження з однією старою дівкою, на котрій він, кінець кінцем, зосередив усі свої надії. Осоруга до імператорського уряду спершу кинула його до республіканської партії, де він і перебував, незважаючи на повсякчасні образи, але з поверненням Бурбонів, під впливом префектури його було виключено з роялістської партії, і ця нова відмова

збудила в нього ненависть до королівської династії, таку саму глибоку, як і зачаєну, адже зовні він зберігав їй вірність. Тим часом колишній постачальник потай очолив ліберальну партію Алансона, незримо керував виборами і, пускаючись на приховані махінації та підступні хитрощі, обернувся на страшного бича Реставрації. Дю Бук'є, як усі, кому тільки й залишалося, що жити розважливо, надавав своїй ненависті спокою струмка, не бурхливого, але невичерпного. Гнів його, немов гнів негра, був такий тихий, такий терпеливий, що збивав з плигу ворога. Його жадобу помсти, яку він таїв у собі впродовж п'ятнадцяти років, не могла вгамувати ніяка перемога, навіть червневі дні 1830 року.

Шевальє де Валуа не без лихого наміру спровадив Сюзанну до дю Бук'є. Ліберал і рояліст розкусили один одного, незважаючи на те, що спритно приховували від усього міста свої однакові задуми. Два старі парубки були суперниками. Кожен із них плекав у душі наміри женитися на тій самій панні Кормон, про яку пан де Валуа згадав у розмові з Сюзанною. Обидва вони, приховуючи свої зазіхання вдаваною байдужістю, вичікували хвилини, коли трапиться щаслива нагода укоськати оту стару дівку. Отже, якби навіть цих двох старих парубків і не розділяли їхні політичні переконання, то саме суперництво зробило б їх ворогами. Люди набувають тієї барви, якої надає їм епоха, що їх створила.

Ці два чоловіки підкріплюють слушність згаданої аксіоми протилежністю свого історичного забарвлення, яке позначило їхні обличчя, їхні розмови, погляди й костюми. Один — гострий, енергійний, широкої натури, рвучкий, брутальний, крутий на слово, смуглявий, з чорною чуприною й похмурим поглядом, суворий на вигляд, а насправді безсилий, як бунт,— був утіленням Республіки. Другий — лагідний і м'який, елегантний, випещений, що пильно дбає про власне здоров'я, до мети простує повільно, але впевнено, тримаючись приписів дипломатії, не зневажаючи при цьому певного такту,— достеменний образ колишнього царедворця. Ці два вороги зустрічалися майже щовечора на тому самому полі бою. Шевальє провадив війну чемно і добродушно, по-лицарськи, а пан дю Бук'є — не надто дбаючи про делікатність, хоча й

не виходячи за межі доброзвичайності, якої вимагав світ: адже йому не хотілося, щоб його нагнали з поля бою. Вони добре розуміли один одного. Незважаючи на тонку спостережливість, з якою провінціали приглядаються до усіх подробиць довколишнього життя, ніхто в місті не підозрював суперництва цих двох залицяльників. Пан шевальє де Валуа був у вигіднішому становищі; він ніколи не домагався руки панни Кормон, тоді як дю Бук'є, зазнавши поразки в найшляхетнішому домі краю, опинився в числі зітхальників: йому було відмовлено. І все-таки шевальє й досі приписував своєму суперникові чималі шанси на успіх, коли завдав йому в спину удару таким гострим і нищівним мечем, яким була Сюзанна. Шевальє закинув щуп у води дю Бук'є і, як буде видно, не схибив у жодному зі своїх припущень.

Сюзанна щодуху помчала з вулиці дю Кур вулицями Порт де Сеез та дю Беркай на вулицю дю Сінь, де п'ять років тому дю Бук'є купив провінційного будиночка, вимуруваного з сірого піщаника, подібного до нормандського гранітного буту чи бретонського лупака. Колишній постачальник улаштувався комфортабельніше, аніж будь-хто в місті, бо від давньої пишноти у нього збереглося дещо з меблів, щоправда, під дією провінційного побуту мало-помалу потьмяніло сяйво загиблого Сарданапала39. Сліди колишньої розкоші так личили його будиночкові, як кришталева люстра клуні. У великому і в дрібницях тут бракувало того, що пов'язує в єдине ціле всі витвори божеських та людських рук,— гармонії. На прекрасному комоді бовванів кухоль з покришкою, якого ще можна побачити хіба що десь біля Бретані. Якщо підлога була застелена гарним килимом, то на вікнах висіли рожеві фіранки з нужденного набивного ситцю. Камін з неоковирно помальованого каменю аж ніяк не пасував до чудового годинника, споганеного сусідством жалюгідних свічників. Східці, якими всі входили, не витираючи ніг, були не фарбовані. Нарешті, двері, що їх поквацяв тутешній маляр, вражали око кричущими кольорами. Достоту як ціла епоха, представником якої був дю Бук'є, цей будинок становив собою безладне нагромадження всілякого нікчемного мотлоху та прегарних речей. Дю Бук'є, людина, котру вважали тут за багача, провадив паразитичний спосіб життя, а той і багатіє, хто не розтринькує своїх прибутків. Уся його прислуга

складалася із сільського хлопчини, сказати б, такого собі Жокріса40, доволі прицюцькуватого, який мало-помалу призвичаївся до вимог дю Бук'є, що навчив його, немов орангутанга, натирати підлогу, обмітати пил із меблів, глянсувати взуття, чистити одяг, а вечорами, коли господар бував у гостині, приходити по нього в хмуру годину з ліхтарем, а в дощову — ще й з дерев'яними черевиками. Як то властиво деяким істотам, у цього хлопчиська не бракувало хисту лише на одну ваду — він був ненажера. Не раз бувало, коли десь давали званий обід, дю Бук'є змушував його перемінити на ліврею куценьку куртинку з синьої картатої бавовняної тканини з великими, що відпучувалися по боках, кишенями, завше напханими носовою хустиною, ножиком, фруктами або якимись пундиками, і брав його слугувати за столом. Отоді разом із лакеями Рене наїдався донесхочу. Таким перетворенням його обов'язків на винагороду дю Бук'є купував у слуги-бретонця цілковите збереження всіх домашніх таємниць.

— О, панянка! — мовив Рене, побачивши Сюзанну.— Але ж це не ваш день, у нас іще не зібралося білизни для пані Лардо.

— Гладкий телепень! — засміявшись, відрубала Сюзанна.

Гарненька дівчина вийшла нагору, зоставивши Рене доїдати миску молочної гречаної каші. Дю Бук'є, й досі лежачи в постелі, обміркувував план свого збагачення, бо йому тепер були доступні лише честолюбні мрії, як і всім, хто тільки й жив тим, що зривав квіти безконечних утіх. Честолюбство й картярський запал невичерпні. Отож у людей з тверезим розумом головні пристрасті живуть довше за пристрасті сердечні.

— Ось і я! — вигукнула Сюзанна, всідаючись на ліжко і владним рухом так рвучко шарпнула вбік заслону, аж кільця завищали на металевому пруті.

— Що скоїлось, любонько? — спитав старий парубок, сідаючи в ліжку.

— Пане,— повагом заговорила Сюзанна,— ви, певно, здивовані, що я несподівано вдерлась, але я вскочила в таку халепу, коли вже не думаєш, що про тебе скажуть.

— На тобі! В чім же річ? — мовив дю Бук'є, склавши навхрест руки.

— Невже ви не розумієте? — спитала Сюзанна.— Я знаю,— вела вона далі, зробивши милу гримаску,— як смішно виглядає бідна дівчина, прийшовши набридати чоловікові тим, на що йому начхати. Але, пане, близько зазнайомившись зі мною, взнавши, що я ладна на все задля чоловіка, котрий був би такий прив'язаний до мене, як, скажімо, я до вас,— ви ніколи не пошкодували б узявши мене за дружину. Тут, звичайно, я не змогла б вам чимось прислужитися, та коли б ми подалися в Париж, ви самі побачили б, як я підсобляла б кар'єрі людини з вашим розумом і засобами, особливо тепер, коли уряд згори до самого низу наповнений людьми посередніми і де верховодять чужоземці. Одне слово, між нами кажучи, хіба те, що мене привело до вас, таке вже лихо? А може, це і є те щастя, за яке ви коли-небудь дорого б заплатили. Подумайте, для кого ж ви живете, на кого працюєте?

— Сам на себе! — бовкнув дю Бук'є.

— Старий виродок! Ніколи вам не бути батьком,— відтяла Сюзанна, надавши своїм словам відтінку лихого віщування.

— Досить пащекувати, Сюзанно,— не втримався дю Бук'є.— Мені здається, що я й досі сню.

— Якої ж вам іще дійсності? — вигукнула Сюзанна, встаючи.

Дю Бук'є збив на потилицю свого ковпака з такою рішучістю, яка виразно свідчила, що в голові його шалено завирували бентежні думки.

"Він, либонь, таки повірив,— подумала Сюзанна,— ба навіть, підлещений! Боже милий, як оцих чоловіків легко вбрати в шори!"

— Сюзанно, якого ж ти біса хочеш од мене! Все це так химерно. Я ж собі гадав... А вийшло... Та ні, ні, не може бути!..

— Що! Ви не можете на мені женитися?

— Хе, он куди! Ні, я вже маю обов'язок.

— Щодо мадмуазель Арманди чи, може, панни Кормон, котрі вам уже відмовили? Слухайте-но, пане дю Бук'є: моя честь не потребує захисту з допомогою жандармів, які потягли б вас у мерію. Чоловіків вистачає, знайдеться і для мене, а того, який не зумів оцінити мене по заслугах, я й сама не хочу. Коли-небудь вам, може, іще доведеться каятись, що ви так повелися зі мною, бо нічим у світі — ні сріблом, ні золотом, ні грішми ви не змусите мене повернути вам ваше добро, якщо ви сьогодні відмовляєтеся визнати його за своє.

— Але ж, Сюзанно, чи певна ти, що?..

— Ах, пане! — обірвала його гризетка, огортаючись мантією доброчесності,— за кого ви мене маєте? Я ж не нагадую вам ваших обіцянок, на які ви були колись такі щедрі і тим погубили бідолашну дівчину, винувату лише в тому, що дбає про добру славу так само, як і прагне любові.

Дю Бук'є роздирало безліч суперечливих почуттів,— радості, підозріння й розрахунків. Він давно вже вирішив побратися з панною Кормон, бо Хартія, про яку він оце міркував, одкривала його честолюбству чудову політичну кар'єру депутата. А шлюб із старою

панною мав би так піднести його в очах міста, що він став би в Алансоні впливовою людиною. Тим-то буря, яку зчинила Сюзанна, вкинула пана дю Бук'є у велике сум'яття. Якби не оті його затаєні честолюбні заміри, він, анітрохи не вагаючись, оженився б на Сюзанні. Він би з чистою душею очолив ліберальну партію Алансона. Взявши такий шлюб, він тим самим одступився б від вищого товариства, щоб знову пристати до буржуазного стану — купців, багатих фабрикантів, власників пасовищ, які, звісна річ, висунули б його як свого кандидата. Дю Бук'є вже передбачав зміцнення партії лівих. Він не приховував своїх далекосяжних роздумів і, проводячи рукою по голові, зовсім оголив лисину, бо ковпак зсунувся геть. Як і всякий, хто домігся більшого, ніж хотів і сподівався, Сюзанна спантеличилась. Щоб не виявити свого здивування, вона прибрала сумовитої пози дівчини, одуреної облесником, але про себе сміялась, як сміється пронозлива гризетка, що когось обхитрила.

— Е, не такий я лопух, щоб уклепатися.

Отак коротко відрубавши, завершив свої роздуми колишній постачальник. Дю Бук'є пишався своєю приналежністю до школи філософів-циніків, які, не бажаючи, щоб їх поплутала жінка, зараховують кожну з них до однієї категорії підозрілих. Ці твердолобі й переважно слабкодухі чоловіки мають щодо жінок власні заповіді. В їхніх очах усі вони, від королеви Франції до модистки, за своєю суттю розбещені негідниці та душогубки, а то ще й хапковиті, брехливі, нездатні думати ні про що, крім усіляких дрібниць. Жінки для них всього-на-всього лиходійні баядерки, яким личить одне,— співати, танцювати й хихикати; в жінках вони не бачать нічогісінько святого, нічого величного, для них не існує поезії почуттів, а сама лиш брутальна хтивість. Вони схожі на ненатлих обжер, для яких їдальня — всього лише корито. За їхнім переконанням, якщо жінку не мордувати, вона оберне чоловіка на раба. Дю Бук'є з того погляду становив цілковиту протилежність панові де Валуа. Мовивши останні слова, постачальник шпурнув свого ковпака в ноги ліжка достоту так, як папа Григорій міг би перекинути запалену свічку, проголошуючи грізну анафему, і тут

Сюзанна побачила, що старий парубок оздоблював собі череп накладним чубчиком.

— Затямте, пане дю Бук'є,— зпишна мовила Сюзанна,— що, йдучи до вас, я виконала свій обов'язок; пам'ятайте, я була вимушена запропонувати вам свою руку і просити вашої; та запам'ятайте й те, що в моїх вчинках не було нічого не гідного жінки, яка себе поважає. Я не принизилась до того, щоб плакати, як дурнувате дівчисько, я ні на чому не наполягала, не набридала вам. Тепер ви знаєте, в якому я становищі. Ви розумієте, що я не можу залишитися в Алансоні; мати мене приб'є, а пані Лардо, яка знай розводиться про доброзвичайність та все ковзає по ній, ніби совгає своєю праскою, вона ж мене прожене геть. Що станеться зі мною, бідолашною трудівницею,— шпиталь, старцювання? Ні, скорше кинуся в воду Брильянти або Сарти. А може, ліпше податися в Париж? Мати вигадає привід для мого від'їзду — якогось дядька, що чекає на мене, таку собі тітоньку, що стала вже на Божу дорогу, чи просто добродійницю, що зичить мені добра. Заковика лише з грішми, необхідними на дорогу, та ще на те, що ви й самі добре знаєте...

Почута новина мала для дю Бук'є тисячу разів більше значення, ніж для пана де Валуа, а чому — знав лише він та шевальє, і ця таємниця має розкритися тільки з розв'язкою нашої повісті. А зараз досить буде сказати, що Сюзаннина затія так замакітрила голову старому парубкові, аж він не міг спокійно всього обміркувати. Якби його душу не опанувало таке сум'яття й радість,— бо ж підлещене самолюбство — це пастка, в яку попадається кожен бевзь,— він би здогадався, що на місці Сюзанни всяка порядна дівчина, чиє серце ще не зіпсуте, скорше погодилася б сто разів померти, ніж наважитися на таку розмову і навіть просити грошей. Він помітив би в гризетчинім погляді хижацьку ницість гравця, ладного на вбивство задля грошей, аби продовжити гру.

— Виходить, тобі хочеться в Париж? — спитав він.

Коли Сюзанна почула ці слова, блискавка радості позолотила їй очі, та щасливий дю Бук'є нічого не помітив.

— Авжеж, пане!

Постачальник почав скаржитись на недоречну скруту; мовляв, оце щойно вніс останню плату за будинок, а ще ж треба розрахуватися з маляром, пічником, столяром. Але Сюзанна не перебивала його, вона чекала, щоб він назвав цифру. Дю Бук'є запропонував сто екю. Сюзанна вдалась до того, що театральною мовою називають фальшивим виходом,— вона попрямувала до дверей.

— Ну, й куди ти? — стурбовано мовив дю Бук'є. "Оце тобі парубочі втіхи! — подумав він.— Хай мене чорти вхоплять, коли я щось таке пригадую. Хіба лише міцненько пригорнув, та й тільки. І на тобі! Дозволила пожартувати з собою, а тепер — добридень, мої родичі,— подає вексель на оплату".

— Я йду, пане,— мовила Сюзанна крізь сльози,— до пані Грансон, скарбівничої Допомогового товариства матерям, яка, наскільки знаю, майже з води витягла одну сердешну дівчину, що її ввели в таку саму неславу.

— До пані Грансон?

— Еге ж,— відповіла Сюзанна,— до родички панни Кормон, голови Товариства допомоги матерям. Не супроти вашої честі сказати, дами нашого міста заснували спілку, яка не допустить до того, щоб нещасні покритки вбивали своїх дітей і самі гинули, як то сталося три роки тому в Мортані з аржантанською красунею Фаустиною.

— На, Сюзанно,— сказав дю Бук'є, простягуючи їй ключа,— відімкни сама секретер і забери почату вже торбину, там зосталося шістсот франків, це все, що я маю.

Старий постачальник усім своїм приголомшеним виглядом показував, з якою нехіттю він іде на цю вимушену милість.

"Старий скупердяга! — подумки сказала Сюзанна.— Нехай-но я роздзвоню про твого накладного чубчика".

Вона порівняла дю Бук'є з чарівливим шевальє де Валуа, який хоч і нічого їй не дав, зате зрозумів її, допоміг своїми порадами, та й взагалі сердечно підтримував гризеток.

— Начувайся, Сюзанно, якщо ти мене дуриш! — вигукнув дю Бук'є, дивлячись, що вона засунула руку до шухляди.— Ти...

— З якого б то дива я мала вас дурити, пане? — перебила вона постачальника з царственою погордою.— Хіба б ви й так не дали б мені цих грошей, якби я попросила?

Коли йому вже нагадали в такий спосіб про галантність, постачальникові тільки й залишалося ствердно промимрити щось невиразне. Сюзанна взяла торбину й вийшла, підставивши старому парубкові чоло для поцілунку, і той торкнувся до нього устами так, ніби казав: "Оце те право, яке мені дорого коштує. Ну, та вже ліпше це, ніж вислуховувати, як тебе адвокат таврuватиме, взиваючи спокусником дівчини, звинуваченої в дітогубстві.

Сюзанна сховала торбинку в щось на кшталт плетеного з лози ягдташа, який висів у неї на руці, і прокляла скнарість дю Бук'є: адже вона важила на тисячу франків. Якщо дівчина, спокушена дияволом, один раз ступить на шлях шахрайства, її вже не втримати. Йдучи вулицею дю Беркай, Сюзанна думала: "Ану ж Допомогове товариство, що його очолює панна Кормон, доповнить суму, призначену на дорожні витрати, досить значні для алансонської гризетки!" До того ж вона ненавиділа дю Бук'є. Їй здалося, що старий парубок боїться, як би чутки про його уявний злочин не дійшли до пані Грансон. Тому Сюзанна, ризикуючи не дістати й шеляга від Допомогового товариства, вирішила перед виїздом із Алансона оплутати колишнього постачальника тенетами провінційних пліток. Кожна гризетка має дещицю мавп'ячої

підступності. Отже Сюзанна, прибравши скорботного вигляду, зайшла до пані Грансон.

Вдова артилерійського підполковника, вбитого під Ієною41, пані Грансон мала всього-на-всього мізерну пенсію — дев'ятсот франків, сто екю особистої ренти та сина-одинака, на виховання й утримання якого витратила всі свої заощадження. Вона мешкала по вулиці дю Беркай на нижньому поверсі одного з тих понурих будинків, що їх, проїжджаючи головною вулицею якого-небудь провінційного містечка, подорожній легко охоплює одним поглядом. До його бокових дверей вели три пірамідальних приступки; в кінці коридору, що виходив у внутрішній двір, були криті дерев'яні сходи. По один бік коридору містилася їдальня і кухня, по другий вітальня на всі випадки життя та вдовина спальня. Атаназ Грансон, двадцятитрилітній молодик, який мешкав на мансарді, над другим поверхом цього будинку, вносив у вбоге материне хазяйство шістсот франків, що отримував у мерії, ведучи там запис актів громадянського стану; цю скромну посаду обійняв він на клопотання своєї родички панни Кормон. Після всього сказаного легко уявити собі, як пані Грансон у своїй холодній вітальні з жовтими фіранками, з меблями, оббитими жовтим трипом, розправляє після відходу гостей маленькі солом'яні простілки, порозстелювані перед стільцями, щоб не бруднилася червона натерта підлога; по тому вона за звичаєм, узявши з робочого столика своє рукоділля, знову сідає в обкладене подушечками крісло під портретом артилерійського підполковника, між двох вікон, звідки, охоплюючи оком усю вулицю дю Беркай, споглядає всякого перехожого. Це була добродушна бабуся, зодягнена по-міщанськи просто, відповідно до її блідого обличчя, що ніби збіглося від горя. Жорстока скромність нужди відчувалась у всій обставі цієї оселі, де водночас були помітні чесні й суворі звичаї провінції. Саме зараз син і мати сиділи в їдальні, вони снідали чашкою кави й редискою з маслом. Щоб стало зрозуміло, чому такий приємний був для пані Грансон Сюзаннин прихід, потрібно розкрити таємні заміри матері й сина.

Атаназ Грансон був хлопець середнього зросту, сухорлявий і блідий, з худим лицем, на якому чорні, немов дві вуглинки, очі іскрилися

думкою. Трохи вуглуваті риси його обличчя, заломиста лінія уст, випнуте підборіддя, ніби вирізьблене з мармуру, гарне чоло, сумовитий вираз, який походить із усвідомлення власного убозтва, що суперечило силам, які він відчував у собі,— все виявляло в ньому сковану талановиту людину. Тим-то всюди, крім Алансона, така зовнішність забезпечила б йому підтримку впливових людей чи жінок, здатних упізнавати приховану геніальність. Якщо це й не був геній, то це була форма, якої він прибирає; якщо це не була сила великого духу, то це був одблиск її, відображений в погляді. Хоча Атаназ був наділений найвищими почуттями, сором'язливість приглушувала в ньому все, навіть чар молодості, так само як крига злиднів сковувала його відвагу поривань. Провінційне животіння, безвихідь, брак підтримки похвалою, підбадьоренням окреслили коло, де згасла думка, світанок якої ще й не починався. До того ж в Атаназа була шалена гордість, властива обраним натурам, яка, вельми збуджуючись під впливом убозтва, надає сил у боротьбі з людьми та обставинами, однак на початку життєвої дороги ставить перешкоди їхньому поступові. Геній діє двома способами: або він, подібно до Наполеона і Мольєра, бере своє добро відразу42, тільки-но нагляне його, або, виявивши себе, терпеливо чекає, поки про нього нагадають. Молодий Грансон належав до тієї категорії обдарованих людей, котрі не знають собі ціни і легко занепадають духом. За своєю вдачею він був споглядачем і жив здебільшого думкою, аніж чином. Для всякого, хто не визнає генія без яскравої пристрасті на французький штиб, Грансон, либонь, видався б натурою не цільною; проте його внутрішній світ був багатий, і бурхливі почуття, приховані від людей пересічних, могли надати йому тієї несподіваної рішучості, яка призводить до лихого кінця і дає привід нікчемам запевняти: "Він навіжений!" Зневага, якою світ таврує убозтво, вбивала Атаназа. Виснажлива задуха самітності без припливу свіжого повітря послаблювала тятиву його волі, яку раз по раз доводилося натягувати, і ця страшна, марна гра виснажувала йому душу. Анатаз був людиною, котра могла посісти місце серед славетних мужів Франції; але орлові, закритому в клітці й утримуваному там без корму, доводилося загинути з голоду, надивившись палким зором на альпійські вершини, над якими ширяє геній. Хоча його занять у міській бібліотеці ніхто й не помічав, він

ховав у душі свої мрії про славу, бо вони могли йому нашкодити; та ще глибше заховував він таємницю свого серця — пристрасть, від якої у нього позападали щоки й пожовкло чоло. Він кохав свою далеку родичку, ту ж таки панну Кормон, на яку чигали шевальє де Валуа та дю Бук'є, невідомі йому суперники. Ця любов зародилась із розрахунку. Панну Кормон вважали за одну з найбільших багачок у місті, тож бідолашного хлопця схилили до любові жадоба матеріальних благ, постійне бажання скрасити материні старечі дні, прагнення добробуту, необхідного людям, що живуть надіями; але таке походження пристрасті, зрештою й безневинне, зневажало його у власних очах. До того ж він боявся, що світське товариство глузуватиме з кохання двадцятитрирічного юнака до сорокалітньої панни. І все-таки почуття його було щире: адже те, що в таких справах може всюди здаватися чимось удаваним, у провінції — звичайнісіньке явище. Ба й справді, тамтешній спосіб життя, де не буває ні випадковостей, ні перемін, ні таємниць, перетворює шлюб на необхідність. Жодна родина не прийме до себе молоденького шелихвоста. Хай у столиці любовний зв'язок такого молодика, як Атаназ, із красунею на взір Сюзанни, здавався б цілком звичайним, у провінції він вселяє людям острах і заздалегідь унеможливлює шлюб для бідняка, хоча й тут, безперечно, гроші багатих женихів змушують заплющувати очі на прикре минуле. Людина, котра має серце і не має багатства, не стане вагатися у виборі між розбещеністю та чистим коханням,— вона воліє страждати від доброзвичайності, аніж од пороку. Та в провінції таких жінок, якими беззастережно зміг би захопитися молодий хлопець, не вельми густо: в краю, де все грунтується на вигодах, юнакові до молодої багатої красуні не доступитися, а бідну кохати не випадає: це означало б, як кажуть провінціали, повінчати злидні з нуждою; тим часом чернеча самотність у молодому віці небезпечна. Цими обставинами можна пояснити, чому провінційне життя так міцно засноване на шлюбі. Через те живі й запальні генії, змушені опиратися на незалежність бідняка, геть усі повинні залишати ці холодні терени, де людині науки чи мистецтва не знайти жінки, яка могла б і захотіла стати йому за сестру-жалібницю. Хто спроможний збагнути Атаназову пристрасть до панни Кормон? Звісно, не багатії, ці султани нашого суспільства, яким доступні всі

гареми, і не звичайні городяни, котрі простують битим шляхом, що його проторували забобони, та й не жіноцтво, яке, не бажаючи нічого знати про жагу артистичних натур, вимагає, щоб вони втішалися свідомістю своєї доброчесності, і гадає, ніби обидві статі улягають тим самим законам. Тут, либонь, доречно буде звернутися до юнаків, одержимих стражданням першої жаги, що її змушені вони тамувати саме в тому віці, коли всі їхні сили б'ють через край; до художників, які вболівають за свій талант, задушений в лещатах злиднів; до людей, обдарованих хистом, яких спершу цькували, які не мали жодної підтримки, ба навіть друзів, і кінець кінцем стали переможцями невдоволеності, і душевної, й тілесної, однаково болісних. Той, хто сам зазнав нападів пронизливого болю, що мордував Атаназа; той, хто, поставивши перед собою мету, таку величезну, якої неможливо здійснити, поринав у довгі й жорстокі роздуми; той, хто зазнав незбагненних невдач генія, що сіє зерна в неплідний пісок,— саме ті знають, що велич бажань відповідає широті уяви. Що вище вони злітають, то нижче падають; а скільки при цьому падінні розбивається зв'язків! Вони, як і Атаназ, вірили, що на них чекає блискуче майбутнє, вони, проникнувши туди своїм зором, були певні, що їх відділяє від мети всього лише серпанкова заслона; та цю незриму заслону суспільство перетворило на залізний мур. Під принукою покликання, любові до мистецтва вони також неодноразово намагалися здобути для себе зиск із почуттів, що їх суспільство підпорядковує своїм матеріальним вигодам. Що? Провінційні обиватели влаштовують вигідні шлюби, дбаючи про власні блага, а бідному художникові або вченому невільно ставити щодо шлюбу подвійну мету — створити засоби до існування і водночас убезпечити здійснення творчих задумів? Керуючись такими міркуваннями, Атаназ Грансон спершу вбачав у своєму одруженні з панною Кормон спосіб улаштувати своє життя, зміцнити власне становище. Він дістав би змогу допоминатися слави, ощасливити матір, а що він здатний щиро любити панну Кормон, у нього не було жодного сумніву. Невдовзі із тих намірів народилася справжня любов: він став придивлятися до старої панни і, поволі звикаючи до неї, дійшов до того, що перестав помічати в ній вади, ба навіть знаходив уже самі приваби. В коханні двадцятитрилітнього хлопця дуже багато важить чуттєвість. Із її пломеню виникає така собі призма, крізь яку дивляться

на об'єкт захоплення. З цього погляду сцена в Бомарше, де Керубіно43 пориває в обійми Марселіну, справді геніальна. Отож, коли подумати, що в глибокій самітності, до якої прирекло Атаназа убозтво, панна Кормон була єдиною жінкою, доступною його зорові, що вона раз у раз принаджувала його очі, що на неї падало найяскравіше світло,— то хіба не здаватиметься така любов цілком природною? Глибоко приховане почуття повинно було щодень зростати. Бажання, муки надії та роздуми в тиші й безгомінні наповнювали Атаназову душу, як вода крапля за краплею щогодини наповнює озеро. Що більше поширювалося коло, окреслене в його душі уявою, яку посилювали почуття, то принаднішою здавалася Атаназові панна Кормон, і водночас зростала його сором'язливість. Мати здогадалася про все. Вона, як достеменна провінціалка, в душевній простоті вже подумки прикидала, які будуть вигоди з такого шлюбу. Їй здавалося, що панна Кормон мала б за велике щастя обрати собі за чоловіка двадцятитрилітнього, наділеного неабиякими талантами хлопця, котрий прославив би і свою родину, і навіть увесь край; але мізерні Атаназові статки та роки панни Кормон, гадала старенька, постануть нездоланною перешкодою: не знаходячи на те жодної ради, вона покладалася лише на терпіння. У неї, як і в дю Бук'є і шевальє де Валуа, були свої плани, вона чатувала на слушну нагоду, очікувала сприятливої години з тією хитрістю, на яку може навести прагнення вигоди й материнська любов. Пані Грансон анітрохи не побоювалася шевальє де Валуа, але підозрівала, що дю Бук'є, хоч йому й відмовлено, і досі не зрікся своїх зазіхань. Спритний і прихований ворог старого постачальника, пані Грансон завдавала йому нечуваної шкоди, тим самим діючи на руку синові, якому, зрештою, ніколи й слівцем не прохопилася про свої підступи. Хто б тепер не збагнув, якої загрози могла б набути Сюзаннина вигадка, якби вона розповіла про все пані Грансон? А яка зброя попала б до рук отієї дами-добродійниці, скарбівничої Допомогового товариства матерям! Як вона солодкомовно візьметься повсюди розголошувати цю новину, збираючи пожертви цнотливій Сюзанні!

Саме о цій порі Атаназ, замислено зіпершись ліктями на стіл, знічев'я водив ложечкою по порожній чашці, ковзаючи заклопотаним поглядом

по вбогій їдальні — по червоній підлозі, по стільцях із солом'яними сидіннями, по буфету з простого пофарбованого дерева, по фіранках в рожеву й білу кратку, що нагадували шахівницю, по стінах, обклеєних полинялими шпалерами, та по скляних дверях, що вели на кухню. Оскільки сидів він лицем до матері, а спиною до каміна, що був майже навпроти дверей, то перед очима в Сюзанни раптом постало його бліде обличчя, яскраво освітлене з боку вікна й обрамлене буйним чорним чубом, його очі, оживлені розпукою і запалені вогнем поранкових роздумів. Гризетка, непомильно чутлива до злиденності й сердечних страждань, відчула укол тієї електричної іскри, що не знати звідки вона береться й чим пояснюється, і яку дехто з вільнодумців заперечує, хоча багато жінок і чоловіків відчули на собі її доброчинний поштовх. Це водночас і промінь, що освітлює темряву майбутнього, і передчуття чистих радощів поділеної любові та впевненість у взаємному розумінні. Але передусім — це ніби доторк вправної дужої руки майстра до клавіатури почуттів. І враз — погляд, зачарований нездоланним потягом, серце збентежене, в душі й вухах бринить мелодія щастя, якийсь голос вигукує: Це він! А по тому розум часто жбурляє хвилю холодної води на ті збурені почуття,— і по всьому! В єдину мить, раптовий, як удар грому, цей одностайний постріл думок вразив Сюзанну в саме серце. Блискавка щирої любові спалила нікчемний бур'ян, що вибуяв під згубним повівом розпусти й легковажності. Вона збагнула, скільки втрачає чистоти й шляхетності, сама себе надаремне вкриваючи ганьбою. Те, що напередодні було на її погляд всього лише забавною витівкою, обернулося на суворий вирок для неї. Вона вже ладна була відступитися від недавнього успіху. Проте безвихідне становище, Атаназове убозтво, бліда надія забагатіти і, повернувшись із Парижа не з порожніми руками, сказати: "Я тебе давно кохаю!", сама доля, якщо хочете, воліла, щоб цей благодатний дощ умить ущух. Честолюбна гризетка несміливо попросила пані Грансон уділити їй хвилину для розмови, і господиня провела дівчину до себе в опочивальню. Виходячи, Сюзанна ще раз глянула на Атаназа, вона побачила його в тій самій позі й затамувала сльози. Щодо пані Грансон, то вона сяяла від радості. Нарешті вона мала в своїх руках страшну зброю проти дю Бук'є і могла завдати йому смертельної рани. Звичайно,

вона пообіцяла бідолашній звабленій дівчині підтримку всіх жінок благодійниць, усіх жертводавців Товариства допомоги матерям; вона вже намітила собі з десяток візитів,— заняття на цілий день,— тим самим накликати справдешню бурю на голову старого парубка. Шевальє де Валуа загалом передбачав, у якому напрямі розгортатиметься справа, однак не покладав надій на такий скандал.

— Дитино моя,— звернулася пані Грансон до сина,— ти знаєш, що ми сьогодні обідаємо в мадмуазель Кормон, одягни щось пристойніше. Даремно ти нехтуєш свій туалет, поглянь на себе: ніби якийсь злодієнко. Одягни свою красиву сорочку з жабо й зеленого фрака ельбефського сукна. Я маю на те свої підстави,— додала вона з лукавим виглядом,— До того ж мадмуазель Кормон виїжджає до Пребоде, і в неї збереться багато людей. А коли молодик на порі одруження, він мусить удаватися до всіляких засобів, аби сподобатись. Якби дівчата були відверті, Боже милий, ти б, сину, неабияк здивувався, дізнавшись, що їх приворожує: для того часом буває досить чоловікові погарцювати на чолі артилерійського загону або з'явитися на бал в костюмі, який йому личить. Часто з того, як тримаєш голову, з сумовитої пози здогадуються про все твоє життя. Ми, жінки, складаємо собі цілий роман, судячи із зовнішності героя; часто-густо буває — заплішений дурень, а шлюбний зашморг уже накинуто! От тобі варто придивитися до шевальє де Валуа, вивчи його, перехопи манери; ти тільки поглянь, як невимушено він тримається в товаристві, у ньому немає жодної скутості — не те що в тебе. Та будь трохи говіркіший. А то можна подумати, що ти такий собі невіглас, а ти ж вивчив навіть гебрайську мову.

Атаназ вислухав матір з подивом, але покірно, тоді взяв картуза й подався в мерію, міркуючи: "Невже мама розгадала мою таємницю?" Він попрямував вулицею дю Валь-Нобль, де жила панна Кормон,— невеличка втіха, яку він дозволяв собі щоранку, подумки перебираючи при цьому тисячу химерних фантазій: "Вона, звичайно, й не підозрює, що в цю хвилину повз її будинок проходить хлопець, котрий палко в неї закоханий, ладен бути їй вірним і зоставити за нею повне право порядкувати своїми статками, зовсім не втручаючись у те. Господи! Яка

доля! Жити двом людям в одному місті, за кілька кроків одне від одного, бути кревно зв'язаними і не мати ніякої змоги зблизитись. А може, сказати їй про все цього ж вечора?"

Тим часом Сюзанна повернулася до своєї матері, весь час думаючи про бідолаху Атаназа, і, як багато жінок, що ладні піти на все задля обожуваного чоловіка, відчувала, що змогла б при своїй вроді стати для нього сходинкою, з якої він міг би досягти швидко свого.

Тепер необхідно зайти в дім старої панни, що стала об'єктом стількох корисливих поривань і мала цього вечора вітати в себе всіх персонажів нашої повісті за винятком Сюзанни. Ця ж рішуча й гарна особа, досить відважна, щоб, тільки-но ставши на життєву дорогу, спалити як той Александр Македонський, вщент кораблі, почала бій з вигаданого переступу, а по тому зійшла зі сцени, надавши оповідці напруженої цікавості. Її прагнення, до речі сказати, цілком справдилися. За кілька днів вона покинула рідне місто, наділена грішми й гарненькими недоносками, серед яких була чудова сукня зеленого репсу і красивий зелений капелюшик з крисами, підбитими рожевою тафтою, подарований паном де Валуа,— цей дарунок був їй дорожчий над усе, навіть над гроші, що їх пожертвували дами з Допомогового товариства матерям. Якби шевальє приїхав до Парижа в пору її пишного свята, вона, звичайно, кинула б усе задля нього. Прибравши подобу цнотливої біблійної Сюзанни, яку старигани мимохіть ледве помітили, вона, щаслива й сповнена надій, влаштувалась у Парижі, тимчасом як весь Алансон оплакував її горе, до якого жіноцтво обох Допомогових товариств — бідноті та материнству — виявляли найщиріше співчуття. Коли Сюзанна може правити за взірець тих красунь нормандок, котрі, на думку одного вченого медика, становлять третину жінок відомої категорії, що їх поглинає страхіття — Париж, то вона залишалася в найвищих та благопристойних колах. За часів, коли, мовляв той же пан де Валуа, жінка перестала існувати, Сюзанна обернулась лише на пані дю Валь-Нобль; колись вона була б суперницею Родоп, Імперії та Нінон44. Один із найдостойніших письменників Реставрації взяв її під

свою опіку: може, він і одружився з нею? Він, як журналіст, зневажає громадську думку, оскільки сам кожні шість років фабрикує нову.

У Франції трохи не по всіх другорядних префектурах є салони, куди сходяться всі статечні й шановані люди, які проте не належать до вибраного товариства. Господар і господиня дому зараховуються до міської верхівки, їх приймають повсюдно, куди їм захочеться, в місті не обходиться жодного святкування, ні жодного дипломатичного обіду, куди не запросили б їх; однак вельможі замків, пери — власники великих земель, дворянство департаменту не бувають у них попросту, обмежуючись хіба що навзаєм офіційними візитами та запрошеннями на обід або на вечір. Такі змішані салони, де збирається добірне дворянство, духівництво, суддівські чини, користуються великим впливом. Розум і дух усього краю зосереджуються в цьому товаристві, статечному й не бундючному, де кожен знає прибутки сусіда, де сповідують цілковиту байдужість щодо розкішної обстави й вишуканих уборів, вважаючи все те за нікчемний дріб'язок супроти якого-небудь клаптя десяти-дванадцятиарпанного пасовища, що його купля обмірковувалась роками й вимагала безмірної кількості спритних комбінацій. Непохитний у своїх упередженнях, справедливих чи несправедливих, цей гурток прямував тим самим шляхом, вдивляючись уперед і не оглядаючись назад. Він не приймав нічого паризького без довгої перевірки, а також уперто відмовлявся від усіляких кашемірових витребеньок, як і від укладання капіталу в папери державної скарбниці, зневажливо ставився до будь-яких новацій, нічого не читав і все нехтував: науку, літературу, промислові винаходи. Він спроможний добитися зміни префекта, котрий не відповідає його інтересам, а коли якийсь адміністратор має сили опиратися, то гурток ізолює його, як то роблять бджоли, заліплюючи прополісом слимака, що заліз у вулик. Нарешті, тут нікчемне базікання часто перетворюється на врочисті вироки. Отже, хоч однодумці гуртка тільки й того, що грають у карти, проте вряди-годи в їхню компанію приходять і жінки, шукаючи похвал своїм манерам та визнання своєї ваги в товаристві. Перевага, що її при цьому надають одному домові, часто-густо вражає самолюбство декого із буржуа, та вони втішаються, підрахувавши, скільки коштує утримання

такого салону, яким вони користуються задарма. Коли в місті не знаходиться досить заможної людини, спроможної тримати відкритого дому, місцеві великі цабе вибирають для своїх збіговиськ, як це робили алансонці, вітальню такої собі плохенької особи, що за способом життя, за характером чи становищем надавала гостям у себе повну волю, не затьмарюючи нічийого марнослав'я, нічиїх інтересів. Отож високе алансонське товариство віддавна збиралося у старої панни, на багатство якої без її відома цілилась пані Грансон — її далека родичка, та обидва старі парубки, про чиї таємні надії ми вже розповіли. Ця панна жила разом зі своїм дядьком по матері, колишнім славним вікарієм Сеезької єпархії, що був колишнім її опікуном і мав одписати небозі свою спадщину. Родину, єдиним представником якої на той час була Роза Марія Вікторія Кормон, здавна зараховували до найшановаиіших в провінції. Хоч і походила з простолюду, вона була пов'язана з аристократією і часто з нею родичалась; свого часу ця родина постачала управителів герцогам алансонським, суддів — магістратурі та багатьох єпископів — церкві. Пана де Спонда, діда панни Кормон по материнській лінії, було обрано до генеральних штатів від дворянства, а пана Кормона, батька її,— від третього стану; але обидва вони не взяли на себе тих повноважень. Протягом майже всього останнього сторіччя дівчата цієї родини виходили заміж за тутешніх дворян, і сім'я Кормонів так міцно вкорінилася в Алансонському герцогстві, що оповивала тут трохи не кожне генеалогічне дерево. Ніякі інші буржуа не скидалися достеменніше на аристократію.

Будинок, де жила панна Кормон, спорудив за Генріха IV П'єр Кормон, управитель останнього герцога Алансонського, і він завжди належав родині Кормонів; зі всіх зримих скарбів, що їх посідала стара панна, він найбільше розпалював прагнення обох її старих залицяльників. А тим часом із цього будинку не було жодного зиску, навпаки, він був причиною самих лише витрат. Проте в провінції так рідко трапляється будинок, який був би в центрі міста і водночас далеко від прикрого сусідства, гарний зокола, зручний всередині, що весь Алансон поділяв бажання заволодіти цим будинком. Старий особняк стояв по самій середині вулиці дю Валь-Нобль, що її хибно називали Діл-Нобль, певно,

через положисту площину, розмиту в цьому місці Брильянтою, маленьким струмком, який перетинав Алансон. Цей будинок прикметний фортечною архітектурою, що її запровадила Марія Медічі. Хоча він складений із граніту, породи, яку трудно тесати, його наріжні деталі, віконні й дверні лиштви оздоблені вирубаними рустиками з діамантовим вкрапленням. Споруда двоповерхова; з її високого даху виступають вікна з ліпними фронтонами; ці виступи майстерно підігнані до ринв, всередині обшитих свинцем, а зокола прикрашених балясами. Внизу між вікнами стримлять пащі фантастичних тварин без тулубів, що правлять за водостоки й вивергають дощову воду на великі кам'яні плити з п'ятьма отворами. Гребінь даху з обох кінців оздоблений свинцевими букетами — символом буржуазії, оскільки в давнину право ставити флюгери належало тільки вельможам; у дворі, праворуч, розташовано каретні повітки й стайні; ліворуч — кухня, дровітня й пральня. Одна ворітниця, в якій була хвіртка із дзвінком і "очком", залишалась одчинена, що давало змогу перехожим бачити просторий двір із клумбою посередині, земляний насип якої був оточений низеньким живоплотом із жимолості. Кілька трояндових кущів, що цвіли цілий рік, левкої, свербіжник, лілеї та іспанський дрік становили пістрявий масив, довкола якого влітку виставляли в кадобах лаврові, гранатові й миртові дерева. Вражаюча, аж до дріб'язковості, чистота двору та всіх служб могла б заїжджу людину навести на думку, що тут живе стара дівка. Око, котре пильнувало цього хазяйства, очевидно, було оком суворим і прискіпливим не стільки своєю вдачею, скільки з необхідності діяти. Лише стара панна, прагнучи чимось заповнити порожнечу кожного свого дня, могла наказувати, щоб ретельно виполювали найменшу билинку між кам'яними плитами, мили гребінь кам'яної загорожі, вимагати, щоб раз у раз підмітали двір, а шкіряні заслони каретної повітки ніколи не залишалися розтулені. Тільки вона була здатна знічев'я пильнувати голландської охайності в маленькій провінції, розташованій між Першем, Бретанню та Нормандією, областями, де зухвало сповідують зневажливе ставлення до комфорту. Ні шевальє де Валуа, ні дю Бук'є, піднімаючись східцями, що з двох боків вели на ґанок, ніколи й разу не пройшли, щоб не подумати: один — що такий дім личив би й перові Франції, другий — що в ньому жити б мерові

міста. З ґанку скляні двері провадили до передпокою, освітленого такими самими дверима, які виходили на другий ґанок із боку саду. Ця, сказати б, галерея, з вимощеною червоними квадратними плитками підлогою, обшита панелями заввишки по груди, становила собою шпиталь для інвалідів — родинних портретів: в одного подряпане око, в іншого покалічене плече; цей тримав у відсутній уже руці капелюха, в того була ампутована нога. Тут гості залишали плащі, сабо, шкіряні галоші й парасолі, головні убори та шуби. Це був арсенал, де кожен завсідник, приходячи, складав свою амуніцію, а, йдучи додому, забирав її назад. Крім того, попід стінами стояли лави для слуг, що сходилися сюди з ліхтарями; бовваніла тут у кутку й велика піч, її розтоплювали, коли тягнув холодний вітер з двору і саду. Отже, дім був розділений навпіл. В одній половині, з боку двора, містилися сходи на другий поверх, велика їдальня вікнами в сад і кабінет вікнами в двір. На другому поверсі була повна сімейна оселя і помешкання, де жив старий абат де Спонд. На мансарді також було кілька кімнат, що їх з давніх-давен захопили щурі й миші; про їхні нічні подвиги розповідала мадмуазель Кормон панові де Валуа, дивуючись при тому, що всі засоби вигублення отих завзятих гризунів виявляються марними. Сад, на якихось піварпана, оперізувала Брильянта, названа так тому, що все її дно, всіяне пластівцями слюди, здається, ряхтить коштовними блискітками, хоча це ніяк не пасує до Валь-Нобль, де нужденні води цієї річки каламутні од фарб і покидьків із міських промислів. Як по всіх провінційних містах, де протікає річка, береги Брильянти щільно нашпиговані будиночками, в яких процвітають лихі заклади. Та, на щастя, за тих часів навпроти садиби Кормон жили мирні люди, скромні городяни — пекар, шерстемийник, червонодеревники. Сад, повний простих квітів, закінчувався природною високою терасою, ніби набережжям з кількома сходинками, щоб спускатися до Брильянти. Уявіть собі на терасній балюстраді білі й сині великі фаянсові вази, звідки підіймають голівки левкої; погляньте ліворуч і праворуч, де вздовж мурів сусідських будинків тягнуться довгі густі алеї, обсаджені акуратно підстриженими липами, і ви матимете уявлення про краєвид, сповнений світлої благодушності, цнотливої чистоти, про ту скромну містечкову картину, що її становлять протилежний берег з його

простенькими будиночками, мілководова Брильянта, сад з густими алеями, прилеглими до сусідських мурів, і поважну оселю Кормонів. Який спокій! Яка тиша! Нічого пишного, воднораз нічого скороминучого: тут усе здаєтеся вічним. Отже, нижній поверх призначався для прийомів. Тут усе дихало старою непорушною провінцією. Велика квадратна вітальня на четверо вікон, із чотирма дверима, була скромно облямована дерев'яними панелями, пофарбованими на сірий колір. Над каміном висіло єдине дзеркало, а на простінку вгорі — камея, де зображено День, що його веде Час. Не бракувало такого ж гатунку творінь над кожними дверима, де художник на всі лади товк заяложену тему — чотири пори року,— яка своєю присутністю в більшості французьких осель збуджує огиду до тих осоружних амурчиків, що збирають врожай, пурхають на ковзанах по льоду, засівають ниви чи перекидаються квітами. Фіранки із зеленого дамасту, перехоплені шнурком із пишними китицями на кінцях, утворювали під кожним вікном величезні балдахіни. Меблі з пофарбованого й полакованого дерева, оббиті вишитою по канві тканиною, вирізнялися гнутими формами, такими модними в минулому віці, і нав'язливими медальйонами з малюнками на сюжети Лафонтенових байок; але подекуди краями оббивка на кріслах і фотелях була вже церована. Із середини стелі, розділеної навпід грубим сволоком, звисала старовинна люстра гірського кришталю в зеленому чохлі. На каміні, поміж двох голубих севрських ваз та прикріплених до стіни старожитніх жирандолей, стояв годинник із зображенням останньої сцени "Дезертира", що свідчило про великий успіх Седенового твору45. Цього годинника позолоченої бронзи приоздоблювали одинадцять людських фігурок, завбільшки в чотири дюйми, на задньому плані — дезертир, оточений конвоєм, виходить із тюрми; на передньому — молода жінка, що знепритомніла, показавши йому наказ про помилування. Камінна решітка, совки й щипці були в такому самому стилі, як і годинник. На облямованих деревом стінах висіли найновіші портрети родини Кормонів, кілька робіт пензля Ріго46, три пастелі Латура47. Чотири столи для гри в карти, деко для триктраку і стіл для пікету захаращували цю простору кімнату, до речі, єдину, де була дерев'яна підлога. Робочий кабінет із старожитньою лакованою обшивкою, темно-червоною із золотом, по кількох роках мав бути

шаленої вартості, що й на думку не спадало панні Кормон; зрештою, вона не віддала б його й по тисячі екю за кожну тафлю, бо мала звичку нічого не збувати. Провінція й досі вірить у заховані дідами скарби. Будуар, яким ніхто вже не користувався, був обтягнений зеленаво-синьою старовинною тканиною, що за нею в наші дні вганяють усі аматори так званого стилю Помпадур. Їдальня з кам'яною долівкою, викладеною чорними й білими кахлями, з пофарбованими балками, що заміняли стелю, була заставлена страхітливо величезними буфетами з мармуровою стільницею, необхідною для боїв, які в провінції ведуть зі шлунками. Стіни покривало малювання, що зображувало квіткові трельяжі. Стільці були з лакованої тростини, а двері — зі справжнього горіха. Все тут чудово довершувало патріархальний побут, яким дихав цей будинок як усередині, так і зокола. Провінційний дух зберіг тут геть усе. В цій оселі ніщо не було ні нове, ні старосвітське, ні молоде, ні збудь-вік. Холодна ретельність панувала над усім.

Кожному туристові, котрий бував у Бретані, Нормандії, Мені й Анжу, доводилось бачити в головних містах цих провінцій який-небудь будинок, більш чи менш подібний до особняка Кормонів, бо він править за типовий взірець буржуазних домів великої частини Франції і заслуговує на своє місце в цьому творі, тим паче, що в ньому відображені звичаї і втілений цілий світогляд. Хто ж іще не відчув, яке спокійне й закостеніле життя, що минає за мурами цього старого дому? Там була бібліотека, але містилася вона трохи нижче рівня Брильянти; пилюка нітрохи не шкодила її оправленим і акуратно розставленим книжкам, вона надавала їм ще більшої вартості. Книжки тут зберігались так само дбайливо, як зберігаються у безвиноградних провінціях тонкі, натуральні, вишукані, запахущі й роками вистояні творіння Бургундських, Туренських, Гасконських та Південних чавилень. Перевезення коштує занадто дорого, щоб замовляти абиякі вина.

Товариство, яке збиралося в панни Кормон, налічувало близько півтораста осіб; дехто від'їздив на село, одні хворіли, інші мусили в особистих справах роз'їжджати по департаменту, однак були й вірні завсідники, що, крім званих вечорів, приходили щодня, як, бува, деякі

люди з обов'язку, чи то заведеним уже звичаєм, безвиїзно живуть у місті. Все це були люди літні; мало хто з них подорожував, майже всі вони трималися провінції, декотрі свого часу були причетні до шуанства. Після того, як почали нагороджувати всіх тих, хто відзначився в тій війні, стало можливим говорити про неї, не боячись. Пан де Валуа, один із провідників останнього повстання, під час якого загинув маркіз де Монторан, виданий своєю полюбовницею, і відзначився знаменитий Плазуй-по-Землі, що перегодя спокійнісінько торгував худобою поблизу Майєнни,— впродовж шести місяців давав ключа до розгадки деяких витівок, до яких вдавалися заколотники в сутичках із старим республіканцем на ймення Юло48, командиром півбригади, розквартированої в Алансоні від 1798 до 1800, року, що залишив по собі пам'ять у цім краю (див. "Шуани"). Жіноцтво не вельми дбало про свої убори, хіба що по середах — того дня, коли мадмуазель Кормон давала званий обід, і ті з гостей, котрі обідали в неї минулої середи, приходили з пообіднім візитом. По середах увечері відбувався парадний прийом: збиралося численне товариство, звані гості й завсідники, вифранчені in fioccі* кілька жінок, захопивши з собою таке-сяке рукоділля, плели або вишивали; деякі з дівчат, анітрохи не ніяковіючи, мудрували над взірцями алансонських мережив і тим заробляли на свої потреби; траплялися й такі кмітливі чоловіки, котрі приводили своїх жінок, бо сюди рідко навідувалися молодики; тут, бувало, й слова не шепнеш на вушко, щоб цього не помітили, отож ні молоденькій жіночці, ні дівчині не загрожувала небезпека вислухати любовне освідчення. Щовечора довгий передпокій наповнювався різними речами: завсідники складали тут хто ціпка, хто плаща, хто ліхтаря. Всі ці люди так добре знали одне одного, їхні звички були такі природно патріархальні, що якби випадково старий абат де Спонд забарився в саду, а панна Кормон — у своїй кімнаті, то ні покоївка Жозетта, ні лакей Жаклен, ані куховарка не доповідали б їм про те, що прийшли гості. Хто приходив перший, спокійнісінько ждав на прихід інших; потім, коли набиралася необхідна кількість партнерів для гри в пікет, бостон чи віст, починали гру, не чекаючи абата Спонда чи господині; а починало сутеніти, на дзвоник одразу з'являлися Жозетта або Жаклен і запалювали свічки. Побачивши у вікнах світло, до гостей хапливо дріботів абат. Кожного вечора всі

місця для гри в триктрак, за трьома столами для бостону та за столами для вісту й для пікету бували заповнені, що разом із тими, котрі собі розмовляли, становило в середньому від двадцяти п'яти до тридцяти чоловіка, але часто гостей набиралося до сорока осіб. Тоді Жаклен освітлював ще й кабінет і будуар. Між восьмою і дев'ятою починали сходитися за своїми хазяями лакеї, а на десяту у вітальні не залишалось ні душі, і цей звичай міг би порушити хіба що вибух революції. На той час завсідники розтікалися вулицею групками, обмірковуючи окремі моменти гри або й далі обмінюючись зауваженнями щодо якихось латок пасовиська, дільби чиєїсь спадщини, суперечок поміж спадкоємців та претензій аристократичного товариства. Все відбувалося точнісінько, як у Парижі, коли роз'їжджаються з театру. Дехто з гостей розводився про поезію, нічого в ній не тямлячи, ганив провінційні звичаї; але поставте ногу на камінний таган, зіпріться ліктем лівої руки на коліно, схиліть чоло на долоню і по тому, коли виразно уявите навколишній краєвид, самий той будинок, його внутрішнє життя, тутешнє товариство з його інтересами, що дедалі розширюються завдяки своїй ґрунтовності, немов тонесенька золота платівка, розплющена між аркушами пергаменту, задумайтеся над усім тим і спитайте себе, що таке людське життя? Спробуйте вирішити, кому ви віддасте перевагу: тому, хто вирізьбить птахів на єгипетських обелісках, чи тому, хто двадцять років поспіль грав у бостон із дю Бук'є, паном де Валуа, мадмуазель Кормон, головою суду, прокурором, абатом де Спондом, пані Грансон, e tutti quanti**?

* Із шиком (іт.).

** Усіма, скільки б їх не було (іт.).

Якщо день при дні, не оступаючись, ходити однією і тією самою стежиною, то люди, яких життєві бурі навели на думку про блаженство супокою, можуть саме таке існування назвати цілковитим щастям.

Щоб виразити цифрами важливість салону панни Кормон, досить сказати, що за підрахунками дю Бук'є, присяжного статиста цієї громади, сталі відвідувачі салону володіли сто тридцять одним голосом

у виборчій колегії, а річні прибутки із земель, що належали їм у цій провінції, становили загалом мільйон вісімсот тисяч ліврів. Однак Алансон не весь був представлений цим салоном; аристократична верхівка мала свій; крім того, дім головного податкового начальника був чимось на кшталт підтримуваного урядом адміністративного шинку, де всі завсідники того кола танцювали, снували інтриги, гультяювали, закохувались і вечеряли. За посередництвом осіб змішаного типу останні два салони спілкувалися з салоном Кормон; проте завсідники салону Кормон суворо засуджували все, що творилося в тих двох таборах; гудили розкішні обіди, визначали якість морозива, обговорювали поводження жінок, убрання, всі ті новації, що там заводились.

Панна Кормон — свого роду фірма, під котрою розумілася впливова групка, що сама собою мусила стати прицільною точкою для двох таких затятих честолюбців, як шевальє де Валуа та дю Бук'є. Для обох вона була сходинкою до депутатського крісла, а в майбутньому, отже, до звання пера — для дворянина і до посади управителя податкових стягнень — для постачальника. Створити панівний салон у провінції так само складно, як і в Парижі, а гурток у домі Кормон уже було створено. Побратися з панною Кормон означало царювати над Алансоном. Із трьох претендентів на руку старої дівки лише один Атаназ ні на що вже не важив: він так само щиро любив панну, як і її багатство. Чи не було своєрідної драми — коли послуговуватися заяложеним сьогодні слівцем — у становищі цих трьох персонажів? Однак, хоч усе сказане дозволяє вважати безмужність цієї панни за щось незвичне, неважко пояснити, як і чому така багата відданиця при наявності трьох претендентів і досі ходила в дівках. Перш за все, за родинним звичаєм панна Кормон прагнула вийти заміж неодмінно за дворянина, та від 1789 року обставини аж ніяк не сприяли для її вимог. Їй хотілося стати вельможною дамою, але вона страшенно боялася революційного трибуналу. Ці двоє почуттів, однаково сильних, призвели її до стану заціпеніння, згідно з законом, що діє як у статиці, так і в психіці. Зрештою, невиразність становища дівчатам подобається до пори, поки вони ще певні, що молоді, й мають право вибирати собі чоловіка.

Франція знає: через політичну систему, якої тримався Наполеон, багато жінок овдовіло. За його режиму кількість жінок не відповідала кількості багатих женихів. Коли Консульство49 встановило внутрішній лад, зовнішні труднощі й далі стояли на заваді одруженню панни Кормон. Якщо, з одного боку, Роза Марія Вікторія відмовлялася вийти за старого, то з другого, побоювання насмішок і становище утримували її від шлюбу з якимось зеленим юнаком; а тим часом батьки квапились якомога швидше поженити своїх синів, щоб урятувати їх від призову до війська. Нарешті, міцна прив'язаність до власності не давала панні Кормон побратися з військовим, бо вона вибирала собі чоловіка не для того, щоб віддати Імператорові, їй хотілося тримати його при собі. А вже від 1804 до 181550 року їй було не до снаги змагатися з молодими дівчатами, що сперечалися між собою за показних женихів, ряди яких порідшали під гарматними жерлами. Крім погоні за шляхетним іменем, панна Кормон була пойнята цілком прощенною манією: вона хотіла, щоб її любили заради неї самої. Подумайте лишень, до чого довело її це бажання. Щоб перевірити щирість отих зальотників, вона вдавалася до своєї кмітливості, вигадувала тисячі пасток; вона так спритно розставляла свої капкани, що бідолахи усі до одного попадалися в них, не витримавши химерних випробувань, яким вона їх непомітно піддавала. Панна Кормон не просто вивчала їх, вона шпигувала за ними. Досить було легковажно зронити якесь слово, жарт, часто їй не зовсім зрозумілий, щоб одразу домагальника відхилити, як негідного: у цього — ні душі, ні серця, той — брехун і кепський християнин; один прагнув одруження, щоб потім вирубати її ліси і на тому поживитися; другий був не такої вдачі, щоб ощасливити її; тут вона виявила спадкову лиху недугу, там її налякало неморальне минуле; вона так само, як церква, допоминалася безгрішного служителя перед своїм вівтарем; до того ж їй хотілося стати обраницею завдяки своїй позірній неподобі й вигаданим вадам, як інші жінки бажають, щоб на них женилися задля їхніх відсутніх вартостей та сумнівних приваб. Домагання панни Кормон походили із найтонших почуттів жіночого серця; вона сподівалась ощасливити згодом свого милого, виявивши тисячі своїх чеснот після весілля, коли інші жінки виявляють тисячі пороків, які старанно приховували; але її хибно зрозуміли: шляхетній дівчині траплялися ниці

душі, що керувалися грубими інтересами і не розумілися на високих розрахунках почуттів. Що ближче йшлося до тієї фатальної пори, яку так влучно називають другою молодістю, то більше зростала її недовірливість. Вона навмисне виставляла себе у вкрай невигідному світлі і так спритно грала свою роль, що й останні завербовані женихи вже не наважувалися поєднати свою долю з долею особи, чия доброчесність, граючи з ними в піжмурки, вимагала тривалого вивчення, до якого мало охочих серед чоловіків, котрі воліють доброчесність, виставлену на огляд. Через постійний страх дівчина зробилася надміру неспокійною й підозріливою; вона почала впадати за багатими, але багатії могли доступитися й до знатних відданиць; вона, боячись бідняків, заперечувала їхню безкорисливість, якій надавала такого великого значення в подібних питаннях; тож не дивно, що її прискіпливість і обставини відштовхнули від неї претендентів, яких вона пильно перебирала, немов зелений горошок на кухонній стільниці. І кожен жених, до якого бідолашна дівчина після невдалого сватання проймалася огидою, поставав перед нею в хибному світлі. В її характері неминуче з'явилися риси глибокої мізантропії, що надавало й мові відтінку певної гіркоти, а поглядові якоїсь суворості. Беззаміжжя привело її до закостенілого способу життя, бо, втративши надію на щасливе одруження, вона зайнялася самовдосконаленням. Шляхетна помста! Вона шліфувала для Бога неопрацьований діамант, що його не помітили чоловіки. Незабаром проти неї повстала громадська думка, адже юрба підтримує вирок, який сама собі винесла незаміжня особа, уникаючи шлюбу, нехтуючи або відхиляючи претендентів. Кожен гадав, ніби оте нехтування грунтується на якихось таємних причинах, що їх завжди витлумачують у невигідному світлі. Одні подейкували про якийсь фізичний гандж; інші привинювали їй таємні збочення, проте сердега була чиста, мов янгол, здорова, як дитя, і сповнена добрих поривань до шлюбного життя, бо сама природа призначила її для всіх родинних втіх, радощів і клопотів материнства.

Одначе зовнішність панни Кормон нітрохи не сприяла здійсненню її прагнень. У неї була тільки та краса, котру без усяких підстав називають диявольською,— сама лише пишність юності, яка з

богословського погляду дияволу не доступна, принаймні, коли тут не йдеться про постійну його жадобу освіжитися. Ноги цієї спадкоємиці не відзначалися жіночою тендітністю; тимчасом вона, бувало, в простоті душевній виставляла їх напоказ, коли підбирала сукню, виходячи під дощ із дому або з церкви Святого Леонарда. То були м'язисті ноги з невеликими литками, опуклими й жилавими, як у матроса, з широкими й пласкими ступнями. Повний, кремезний стан, тілистість годувальниці, пухлі руки з червоними долонями — усе пасувало до її пишних форм і сліпучої білини, притаманної нармандським красуням. Вирлуваті очі, невиразного кольору, надавали її круглястому обличчю, в рисах якого не було нічого шляхетного, виразу баранячої простоти, що, зрештою, личило старій дівці. Якби Роза Кормон і не була простухою, вона на неї скидалася б. Її орлиний ніс не пасував до низького лоба, бо така його форма майже завжди поєднується з красою чола. Незважаючи на пухлі червоні уста, ознаку великої доброти, це чоло засвідчувало таке убозтво мислі, коли розум неспроможний керувати серцем; вона була добродійна, але не досить привітлива. Ми суворо засуджуємо доброчинців за їхні вади, а тимчасом до лихих людей ставимося поблажливо. Надзвичайно довгі каштанові коси надавали Розі Кормон тієї краси, яка походить од сили та щедрості, двох головних рис її натури. У найкращу свою пору панна Кормон намагалася тримати голову трохи набік, аби показати гарненьке вушко, що вигідно виділялося на голубуватій білині шиї та скроні, підкреслених величезною шапкою волосся. Під таким ракурсом, в бальних шатах, вона могла зійти за красуню. Її розкішні форми, її стан, міцне здоров'я викликали в офіцерів Імперії захоплений вигук: "Оце то дівка!" Та з роками під впливом скромного й доброчесного життя вся та опасистість поволі й так нерівномірно розподілялася по всій статурі, що трохи спотворила її первісні пропорції. Тепер ніякий корсет не окреслив би стегон сердешної дівчини, що почала нагадувати кадіб. Не стало юної помірності грудей, великий обсяг яких будив побоювання, що тільки-но панна Кормон нагнеться, як верхня її маса переважить і потягне додолу всю постать; але її було наділено природною противагою, яка робила зайвими оманливі маніпуляції турнюра. У неї все було без фальшу. Підборіддя, потроївшись, укоротило шию і тому незграбно поверталася

голова. В Рози не було зморщок, у неї були складки; і жартівники запевняли, ніби вона змушена була вдаватися до дитячої присипки, щоб не спарювалася шкіра. Проти знадливих спокус цієї опасистої діви не міг устояти збентежений жагучими мріями такий юнак, як Атаназ. Молодечу уяву, жадібну та сміливу з самої природи, приваблює пишна живлюща краса. Це була сита куріпка, що сама проситься під ніж ласуна. Багато елегантних парижан, що захрясли в боргах, охоче скорилися б необхідності в найкращий спосіб запевнити щастя панні Кормон. Та бідоласі уже перевалило за сорок! Тепер, після тривалих намагань заповнити своє життя тими інтересами, без яких жінка — не жінка, Роза Кормон, хочеш не хочеш, змушена ходити в дівках, зміцнювала свою доброчесність найсуворішою побожністю. Її прихистком стала релігія, ця велика розрадниця суворо дотримуваної цноти. Три роки панна Кормон, покірна своєму досить нікчемному сповідувачеві, вбивала плоть, три роки вона під його напучуваннями вдавалася до таких засобів самобичування, які, коли вірити новітній медицині, діють зовсім не так, як сподівався цей нещасний отець, не надто обізнаний з гігієною. Це безглузде благочестя призвело до того, що чернича блідість стала поволі ширитися по всьому обличчю Рози Кормон, яка впадала у відчай, помічаючи, як її колись біла шкіра береться жовтизною — провісницею перестиглості. Легенький пушок, що відтінював куточки верхньої губи, погнався в ріст і наклав на них ніби поволоку кіптяви. Скроні мало-помалу прибирали сріблястих тонів. Одне слово, молодість пішла на спад. В Алансоні довідне знали, що кров мордувала панну Кормон; вона змушувала шевальє де Валуа вислуховувати її відверті зізнання, перераховувала перед ним свої ножні ванни, разом із ним вигадувала засоби охолодження. В таких випадках лукавий хитрун діставав із кишені свою тютюнницю і дивився на княгиню Горіцу, ніби в експерта, допитуючись у неї висновку.

— Єдині ліки на те, дорога панно,— вирікав він,— дебелий, запопадливий чоловік.

— Але ж кому довіритись? — озивалася вона.

Тут залицяльник заходжувався витрушувати тютюнові окрушини, що понабивалися між складки жилета чи шовкових панталонів. Усьому світові цей жест видався б цілком звичайним, але бідолашну дівчину він кожного разу бентежив. Збудження цієї безпредметної жаги було таке велике, що Роза не наважувалася глянути в лице жодному чоловікові, боячись виявити поглядом свої почуття, які завдавали їй неабияких страждань. Через дивацтво, що, либонь, було всього лише продовженням її дотеперішнього способу дій, потерпаючи, як би хтось не подумав, ніби вона в гонитві за женихами відбилася глузду, панна Кормон не дуже-то панькалася із тими, хто надавався в чоловіки і подобався їй. Більшість людей з її товариства, не здатних розгадати завжди шляхетні мотиви старої панни, вважали, що з парубками, своїми товаришами по нещастю, вона поводиться так, щоб помститися за колишнє або передбачуване заздалегідь нехтування. На початку 1815 року мадмуазель Кормон сягнула фатального, старанно приховуваного віку — сорока двох років. Тепер її прагнення вийти заміж дійшло напруження, що межувало з навіженством, бо вона відчула загрозу втратити будь-які надії на продовження роду; а Роза Кормон у своєму невіданні над усе в світі жадала мати дітей. В Алансоні не знайдеться людини, котра закинула б цій непорочній діві хоч би єдиний нечистий любовний помисел; вона, сповнена жаги, так нічого й не знала про любов; то була католицька Агнеса51, нездатна на жодне лукавство мольєрівської Агнеси. Впродовж кількох місяців вона покладалася тільки на щасливу нагоду. Розпуск імператорських військ і відновлення Королівської армії зробили переворот у долі багатьох військових; кожен повертався в рідні місця, хто з половинною платнею, хто з пенсією, хто без неї, але всі з думкою позбутися лихої долі, поклавши їй край, який для панни Кормон міг стати чудовим початком. Важко повірити, щоб по всіх околицях з-поміж усіх, хто повернувся, не трапилося якого-небудь пристойного, почесного воїна, а головне — людини міцного здоров'я й підходящого віку, лагідної вдачі, за що можна дарувати їй бонапартистські погляди; а чи знайшовся б навіть такий, котрий став би роялістом, аби повернути собі втрачене місце в суспільстві. На грунті таких розрахунків панна Кормон на початку року ще зберігала з чоловіками колишню суворість. Проте військові, що осіли в Алансоні, всі

виявилися або надто старими, або надто молодими, надміру запеклими бонапартистами, або великими негідниками, людьми, які провадили життя, несумісне із звичаями, гідністю та багатством мадмуазель Кормон, і вона щодень западала в іще більший розпач. Старші офіцери ще за Наполеона скористалися зі своїх переваг і всі переженилися, вони й стали роялістами задля вигод своїх сімей. Панна Кормон ревно молила Бога, щоб, змилосердившись над нею, послав їй чоловіка, аби вона могла бути по-християнськи щасливою, та, видно, на роду було їй написано вмерти дівою-страдницею, бо не траплялося жодного претендента, який годився б їй на чоловіка. Розмови, що точилися вечором в її вітальні, давали такий докладний поліційний огляд усього міста, що не встигав хто-небудь з'явитися в Алансоні, як мадмуазель Кормон діставала цілком певну довідку про його спосіб життя, статки й достойності. Та Алансон — місто, яке нічим не привабливе для приїжджих, крізь нього не пролягає шлях до жодної столиці, тому тут не буває щасливих випадковостей. Моряки, що прямують із Бреста в Париж, навіть не зупиняються тут. Бідолашна дівчина кінець кінцем зрозуміла, що мусить обмежитися земляками; он чому її погляд ставав інколи хижим, на що хитрий шевальє відповідав проникливим зором і, витягуючи при цьому тютюнницю, споглядав свою княгиню Горіцу: пан де Валуа знав, що з погляду жінки вірність минулому — надійна запорука майбутнього. Але панна Кормон, признатися, була не вельми кмітлива: вона нічого не тямила в грі з тютюнницею. Вона подвоїла пильність у боротьбі з лукавим. Непохитна побожність і найсуворіші засади сприяли тому, що її люте страждання залишалося таємницею її приватного життя. Кожного вечора, випровадивши гостей, вона думала про свою загублену молодість, про збляклу свіжість, про вимогу ошуканої природи і, складаючи як жертву до підніжжя хреста свої поривання — поеми, яким судилося назавжди зостатися в столі,— вона дала собі непорушне слово: коли трапиться їй чоловік, ладний побратися з нею, не піддавати його ніяким випробам, а прийняти таким, який він є. Часто, особливо гнітючими вечорами, стара панна, приглядаючись до своїх сердечних нахилів, подумки погоджувалася вийти за якого-небудь підпоручика, затятого курця, якого своїм піклуванням, лагідністю й поступливістю сподівалася обернути на

найкращу людину в світі; вона вже не зважала навіть на те, що колишній воїн по вуха в боргах. Але для вигадування таких химерних шлюбів потрібна була нічна тиша, і тоді Розі Кормон любо було грати шляхетну роль янгола-охоронця. А вранці, хоча Жозетта й помічала геть зіжмакану постіль панни Кормон, зате її господиня була сповнена почуття власної гідності. Одначе після сніданку Розі вже хотілося іншого чоловіка — добродушного дідича років під сорок, молодявого, при добрім здоров'ї.

Абат де Спонд був нездатний чимось зарадити небозі в її матримоніальних мудруваннях. Цей старенький добряга, близько сімдесяти років, гадав, що всі лиха французької Революції наперед визначило Провидіння, і вбачав у тому кару, послану на церкву, яка дійшла до повного розкладу. Тим-то отець де Спонд кинувся на давно занедбану дорогу, що її торували колись пустельники до царства небесного: він провадив покутницьке життя, не вдаючись у пишномовність і показну врочистість. Він приховував од світу свої доброчинства, нескінченні молитви та бичування своєї плоті; він вважав, що в ці лихі часи священики повинні чинити так само, і повчав їх своїм прикладом. Звертаючи до світу спокійне всміхнене обличчя, він кінець кінцем одлучився від мирської суєти, його мислі були поглинуті турботами про долю нещасних, про потреби Господнього храму, про спасіння душі. Він передав управління всіма своїми статками небозі, яка віддавала йому прибутки, а він, призначивши скромну суму на своє утримання, решту грошей нишком роздавав бідним і жертвував на церкву. Вся абатова ніжність зосереджувалась на племінниці, яка шанувала його, як батька; але цей батько був якийсь неземний; зовсім не відаючи бентеження плоті, він складав подяку Богові за те, що той підтримує його дорогу дочку в безшлюб'ї, бо сам абат замолоду дотримувався поглядів Святого Іоанна Златоуста52, який писав, що "дівоцтво настільки вище за шлюб, наскільки Янгол вищий за Людину". Звична шанувати дядечка, панна Кормон не сміла признатися йому, як вона жадає перемін у своєму родинному становищі. Зрештою, старенькому, що звик до заведених у домі звичаїв, мабуть, не дуже сподобалося б, щоб тут хазяйнував якийсь господар. Заклопотаний

думкою про вбогих та знедолених, котрим він допомагав, занурений в глибину молитов, абат де Спонд часто виявляв неуважність, що її люди його кола вважали за старечу замкненість. Високого зросту, кощавий, статечний і величний в поводженні, з обличчям, що завжди виражало смиренність та глибокий душевний супокій, цей чоловік своєю присутністю надавав усьому домові священної значущості. Він дуже любив вольтер'янця шевальє де Валуа. Ці два величні уламки дворянства та духівництва, хоч і відрізнялися характером, відчували один в одному щось спільне. Зрештою, ставлення шевальє до абата де Спонда було настільки ж солодкавим, наскільки воно було батьківським до гризеток.

Дехто може подумати, що мадмуазель Кормон, шукаючи засобів до здійснення своєї мети, вдавалась до законних, дозволених жінці хитрощів, наряджалась у вишукані убори, добирала корсажів з низькими вирізами, дозволяла собі осудливе хизування своїми чудовими обладунками. Аж ніяк! Вона трималась у своїй шемізетці героїчно і нерухомо, як солдат на посту. Її капелюшки, сукні та інше вбрання виготовляли дві алансонські модистки, сестри-горбулі, не позбавлені доброго смаку. Всупереч наполяганню обох майстринь, мадмуазель Кормон відхиляла химерні вигадки елегантності; вона любила досконалість і розкіш у всьому — і в постаті, і в туалеті. Проте, її обличчю, либонь, таки найбільше пасував важкуватий крій її суконь. Нехай собі кепкують із бідолашної дівчини! Але ви, шляхетні душі, ті, хто нехтує форму, у якій містяться почуття, хто милується на них повсюди, хоч би чим вони були оповиті,— ви вважатимете її прекрасною! Тут деякі верхоглядні жінки намагатимуться заперечувати вірогідність цієї оповіді, вони запевнятимуть, що у всій Франції не знайдеться такої недоколиханої, яка б не змогла спритно підхопити собі чоловіка, що панна Кормон — один із тих нісенітних винятків, що їх здоровий глузд не дозволяє виставляти як тип; що найцнотливіша, без жодного життєвого досвіду дівчина, надумавши зловити ковблика, завжди знайде приманку для своєї вудочки. Та ця критика відпадає, коли подумаєш, що велика римсько-католицька та апостольська віра ще міцно тримається в Бретані й колишньому алансонському герцогстві.

Віра й побожність не допускають ніяких хитрощів. Панна Кормон прямувала шляхом спасіння душі, і терня свого занадто затягненого дівоцтва вона воліла над зло ошуканства й гріховність криводушності. В дівчини, захищеної набожністю, доброчесність не могла піти на поступки; тому любов і розважливість повинні були б самі чинити рішучий опір. Потім наберемося відваги, щоб зробити признання, жорстоке в ті часи, коли для одних релігія — лише засіб, для інших — сама поезія. Набожність вадить душевній прозірливості. З ласки Провидіння вона позбавляє душі, що пориваються до вічності, їхньої здатності помічати силу-силенну земних дрібниць. Коротше, святенники багато в чому обмежені. Зрештою, ця обмеженість свідчить про ревність, із якою вони здіймають свій дух до небесних високостей; хоча за словами вольтер'янця шевальє де Валуа, надзвичайно важко вирішити, чи придуркуватим жінкам притаманне святенництво, чи святенницям властива дурість. Повірте, найчистіша католицька доброчесність з її готовністю випити до дна гірку чашу, з її святобожною покорою Господньому велінню, з її вірою в печать божественного перста на всіх живих створіннях — і є те приховане сяйво, що, проникнувши в останні ланки нашої історії, підкріпить її істинний сенс і, безперечно, підійме в очах кожного, хто ще не втратив благочестя. Водночас, якщо в світі існує безглуздя, чому не подумати про страждання безглуздих людей, як думають про страждання людей геніальних? Перші — суспільний елемент, безмірно більше поширений, ніж другі. Тож панна Кормон грішила в очах світу через божественне невідання неблазної діви. Вона була нітрохи не спостережлива, про що виразно свідчить її поводження з женихами. У наші дні молоденька шістнадцятилітня дівчинка, яка ще не розгортала жодного роману, могла б прочитати сотні сторінок любові в Атаназових очах, тимчасом як панна Кормон нічогісінько в них не помітила, вона не взнала в тремтливій мові силу почуття, якому бракувало сміливості себе висловити. Сором'язлива сама, вона не вгадувала сором'язливості в інших. Схильна до вигадування всіляких тонкощів високого чуття, що було згубним для неї напочатку, вона не розпізнала їх в Атаназа. Це психологічне явище не здається надзвичайним для людей, котрі знають, що достойні серця не залежать від достойностей розуму, як геніальність не залежить від душевної

шляхетності. Люди досконалі — рідкість; ще Сократ, одна з чудових перлин людства, погоджувався з френологом свого часу, що він, Сократ, народився, щоб стати великим шахраєм. Великий полководець спроможний і врятувати свій край під Цюріхом, і порозумітися з постачальниками. Банкір сумнівної порядності може виявитися державним діячем. Великий музикант, здатний творити дивні мелодії, може вдаватися до фальшування паперів. Жінка з чутливим серцем може бути дурна як гуска. Нарешті, набожна дівчина може мати шляхетну душу і не почути поруч іншої прекрасної душі. Химери можуть походити як і з фізичного, так і з духовного убозтва. Панна Кормон, це добродушне створіння, яке побивалося, що, крім неї та дядечка, нікому поласувати її варенням, обернулася трохи не на посміховисько. Навіть дехто з тих, у кого стара дівка збуджувала симпатію своїм частуванням, а в інших навіть своїми вадами, глузував зі сватань до неї, які закінчувалися нічим. Бувало, в розмовах торкалися питання про те, що станеться з таким поважним багатством і господарством мадмуазель Кормон і спадщиною її дядечка. Вже давненько підозрівали, що вона, незважаючи на видимість, була по суті дівчина оригінальна. В провінції не дозволялося бути оригінальним: це означало мати нікому не відомі ідеї, а тут хотіли однаковості розуму й однаковості характерів. Шлюб панни Кормон став від 1804 року настільки сумнівним, що вислів: вийти заміж, як панна Кормон, став серед алансонців примовкою і був рівнозначний найглузливішому запереченню. Мабуть, насмішка відповідає одній із найдоконечніших потреб француза, якщо в Алансоні могли кепкувати з такої чудової особи. Вона не лише вітала в себе все місто, а й була добродійна, набожна і нездатна на лихе слово; крім того, вона так злилася з духом і звичаями алансонців, що вони любили її як найчистіший символ свого життя,— адже вона захиріла в буденному животінні провінційної глухомані, вона ніколи не залишала її, поділяла її забобони, брала до серця її інтереси, обожувала її. Незважаючи на вісімнадцять тисяч ліврів прибутків із земельної власності — неабиякі статки в провінції,— вона в усьому трималася так само, як і в домах не таких багатих. Вибираючись у свій маєток Пребоде, вона їхала в старенькій бідці, плетений васажок якої висів на двох широких пасах із сириці, а зверху був нап'ятий подвійний ремінний дашок, поруділий від

старості. В бідку запрягали велику загнану кобилу. За цим знаменитим в усьому місті дрендулетом Жаклен упадав, ніби за найпишнішим паризьким повозом. Панна Кормон вельми дорожила ним, вона їздила в цій бідці вже дванадцять років і завжди виставляла те перед приятелями, з переможним виглядом втішаючись, що ця скупість обходиться щасливо. Більшість городян були вдячні панні Кормон за те, що вона не пригнічувала їх своїми розкошами, не хизувалася ними; якби вона виписала з Парижа коляску, можна гадати, вони більше б теревенили про те, ніж про невдалі сватання. Ну та й стара бідка відвозила її в Пребоде з такими ж вигодами, як міг би це саме виконати найшикарніший екіпаж. А провінція, що завжди бачить кінцеву мету, не надто дбає про красу засобів, головне, щоб вони слугували надійно.

Для повного змалювання родинних звичаїв цього дому необхідно довкола панни Кормон та абата де Спонда згуртувати Жаклена, Жозетту й куховарку Марієтту, які піклувалися про добробут дядька й небоги. Жаклен, сорокарічний чолов'яга, товстий, оземкуватий, червонощокий, з темною чуприною, обличчям схожий на бретонського матроса, служив тут уже двадцять два роки. Він слугував при столі, доглядав коней, працював у саду, глянсував абатові черевики, був на побігеньках, рубав дрова, правив бідкою, привозив із Пребоде овес, сіно й солому, а вечорами, сонний, немов бабак, стовбичив у передпокої. Ходили чутки, ніби він кохає Жозетту, дівчину тридцяти шести років, що її панна Кормон негайно позбулася б, коли б та вийшла заміж. Тому сердешні закохані відкладали свій зарібок і нишком любили одне одного, очікуючи й жадаючи одруження панни, як євреї — приходу Месії. Жозетта, родом з якогось села між Алансоном та Мортанню, була маленька й огрядна; її лице, що скидалося на забруднений абрикос, вражало своїм розумним виразом; подейкували, нібито вона собкає своєю господинею. Жозетта й Жаклен не сумнівалися в щасливому кінці, їхній задоволений вигляд наводив на думку, що цих двійко закоханих не відкладали щастя на далеке майбутнє. Куховарка Марієтта, яка й собі прожила тут п'ятнадцять років, смачно готувала всі страви, шановані в цьому краї.

Негоже було б не віддати належного старій ширококлубій нормандській кобилі гнідої масті, що возила панну Кормон у її маєток Пребоде, бо всі п'ятеро пожильців дому відчували до цієї тварини якусь зворушливу прихильність. Називали її Пенелопою, і слугувала вона вже вісімнадцять років. Коняку дбайливо доглядали, вчасно давали обрік і напували. Жаклен і панна сподівалися, що вона ще прослужить їм років десять або й більше. Кобила була предметом постійних розмов і турбот; бідолашна мадмуазель Кормон, не маючи змоги вилити свої материнські почуття на дітей, здавалося, перенесла їх не витраченими на цю щасливу тварину. Через Пенелопу панна не заводила канарок, котів, собак — усього, що заступає сім'ю для істот, приречених в людському товаристві на самітність.

Четверо вірних слуг — адже своєю кмітливістю Пенелопа піднялася до рівня цих челядників, тимчасом як вони опустилися до терпеливості безсловесних тварин,— день при дні виконували ту саму роботу, неухильно й ретельно, ніби автомати. "Нічого не вдієш,— казали вони своєю мовою,— хто не робить, той не їсть". Мадмуазель Кормон, як і всі, кому настирлива ідея збурила нерви, ставала дедалі прискіпливіша, не так через свою вдачу, як із жадоби активної діяльності. Позбавлена можливості клопотатися про чоловіка й дітей, вона хапалася за всілякі дрібнички, годинами розводилася про ніщо, бурчала, коли якась дюжина серветок, позначених літерою "Z", була покладена над дюжиною, позначеною літерою "O".

— Ну й що собі думає ота Жозетта! — вигукувала вона.— Ні про що їй голова не болить.

Якогось тижня панна щодня питала, чи не забули о другій годині дати Пенелопі вівса,— і це тільки тому, що Жаклен один раз зробив те невчасно. Вбога уява панни Кормон завжди була заклопотана абичим: то десь зосталася смужечка пилу, не підхоплена мітелкою, то Маріетта недостатньо підсмажила грінки, то Жаклен запізнився заслонити від сонця вікна, щоб не линяла обшивка на меблях — усі ці нікчемні провини призводили до гучної сварки, і панна вибухала гнівом. Далебі, все на

світі міняється, скаржилась вона, давніх слуг тепер і не впізнати,— геть розпаскудились, а все, мовляв, через її доброту. Якось Жозетта подала їй "День християнина" замість "Великодньої сідмиці". Того ж таки вечора все місто взнало про те лихо. Мадмуазель була змушена піти з церкви Святого Леонарда й тим самим потурбувати всіх, хто молився, і несподіваним відходом дати привід для нескромних жартів — отож вона змушена була сказати друзям причину цієї події.

— Жозетто,— лагідно мовила вона,— щоб цього більше не було.

Мадмуазель Кормон, сама того не відаючи, була дуже рада з тієї маленької суперечки, що призвела до виходу зайвої жовчі. Розум має свої вимоги, у нього, як і в тіла, своя гімнастика. Такі переміни гумору Жозетта й Жаклен сприймали, як хлібороби сприймають переміну погоди. Трійко добрих людей казали: "гарна година" або "задощило", не ремствуючи на небо. Інколи, прокинувшись, вони вранці запитували на кухні одне одного, з якої ноги встане сьогодні господиня,— отак, бувало, фермер намагається передбачити погоду крізь ранковий туман. Кінець кінцем панна Кормон, як і слід було чекати, стала милуватися на власне відображення в безконечно малих величинах свого життя. Вона та Бог, її сповідник, та прання білизни, її варення та церковні відправи й піклування про дядечка — все це поглинало кволий розум старої дівки. Численні дрібнички нікчемного існування через оптичні властивості людського егоїзму, природженого чи набутого, розросталися до неймовірності. В неї було таке чудове здоров'я, що найменше розладнання шлунку вона розцінювала як страшну загрозу. Щоправда, мадмуазель жила за найсуворішими приписами медицини наших бабунь і чотири рази на рік завбачливо заживала проносне, від якого й Пенелопа відкинула б копита, а проте дівка відбувалася легкою бігункою. Якщо Жозетта, одягаючи панну, помічала десь на лопатці, ще й досі атласно гладенькій, якогось прищика — це викликало найпильнішого розслідування всіх складників страви за минулий тиждень. Скільки переможних вигуків лунало, коли Жозетта нагадала господині про якийсь там кусник переперченої зайчатини, що через

нього й міг вискочити проклятий прищик! З якою радістю вони вигукували:

— Авжеж, це тільки через зайця!

— Марієтта передала приправи,— вела далі панна.— Я їй без кінця краю товчу в голову, мовляв, готуй солодше для дядечка й для мене, ну та в Марієтти пам'ять не довша від...

— Заячого хвоста,— підказувала Жозетта.

— Твоя правда! — відповідала мадмуазель.— У неї пам'ять коротша від заячого хвоста. Це ти як в око вліпила.

Чотири рази на рік, з початку весни, осені, літа й зими, панна Кормон виїздила на певний час у свій маєток Пребоде. Події, про які йдеться, сталися в середині травня, о тій порі, коли панні Кормон потрібно було подивитися, чи яблуні її дали достатньо снігу,— так у тім краю називають цвіт, що, облітаючи з яблунь, устилає землю. Якщо пелюстки того цвіту лежать довкруги дерев щільним, як злежаний сніг, грубим шаром, господар може сподіватися на щедрі запаси сидру. Прикидаючи в такий спосіб, на скільки барил сидру можна сподіватися, панна Кормон водночас наглядала за роботами в саду і на городі, що забезпечувало їй багато припасів. Кожен сезон приносив свої турботи. Перед виїздом із міста вона влаштовувала своїм вірним друзям, сказати б, прощальний обід, хоча верталася назад всього за три тижні. Щоразу вістка про від'їзд мадмуазель Кормон ширилась по всьому Алансону. Завсідники, пропустивши перед тим один візит, квапилися тоді побачитись із нею; її вітальня бувала повнісінька; кожен зичив їй щасливої дороги, неначебто вона виряджалась у мандрівку до Калькутти. А на ранок торговці виходили за поріг своїх крамниць. Старе й мале торопіло, як проїжджала бідка, здавалося, вони сповіщали надзвичайну новину, повторюючи одне одному: "Панна Кормон їде в Пребоде!" Ось тут чути гомонять: "Дбає про поле, то й повні стодоли!" —

"Ну, голубе,— відказує сусіда,— це не панна, а золото: якби в таких гроші осідали, то ми й злидарів би не знали!" А ген звідти долинає: "Еге, видно, цвітуть виноградники — панна ж Кормон уже в Пребоде спішить. Дивно: чому біля неї женихів не густо?" — "А я на ній і завтра б женився",— озивався якийсь жартівник. "Ну що ж? Раз одна сторона погоджується — вважай, весілля наполовину вирішене... Тільки тут маленька заковика: друга сторона не хоче. Шкода й мови: не про пса ковбаса,— цей шмат для пана дю Бук'є!" — "Для пана дю Бук'є?.. Вона його відшила..." Того ж таки вечора по всіх вітальнях тільки й мови було: "Мадмуазель Кормон від'їхала", або: "Отже, ви дали панні Кормон виїхати!"

Середа, день, що його обрала Сюзанна для скандального викриття, випадково збігся саме з днем від'їзду панни Кормон, коли вона своїм рихтуванням у дорогу доводила Жозетту до очманіння. Таким чином, того ранку в місті діялось і говорилося чимало всякої всячини, що надавало неабиякої цікавості прощальному зборищу приятелів. Поки стара панна обмірковувала, що їй може знадобитися в дорозі, а хитрий шевальє грав у пікет в цариці аристократичного табору мадмуазель Арманди, сестри старого маркіза д'Егріньйона,— пані Грансон тим часом устигла оббігати десяток домів і розкалантарити про подію в усі дзвони. Коли не було людей, байдужих до того, щоб подивитися, яку міну скривить спокусник на вечорі, то для шевальє де Валуа й пані Грансон важливо було дізнатися, як сприйме ту новину панна Кормон у своїй подвійній ролі дівчини на виданні та голови Допомогового товариства матерям. Що ж до безневинного пана дю Бук'є, то він, прогулюючись міським бульваром, міркував над тим, чи не пошила його в дурні Сюзанна; ця підозра впевнювала його в слушності засад щодо жіноцтва.

У такі врочисті дні стіл панни Кормон накривали о пів на четверту. На ту пору фешенебельне алансонське товариство лише у виняткових випадках обідало о четвертій годині. За часів Імперії53 там сідали до обіду, дотримуючись давніх звичаїв, о другій по полудні; але там уже й вечеряли! Панна Кормон відчувала велику втіху, незлобиву, проте, звичайно, трохи егоїстичну,— свідома того, що зодягнена, як то личить

господині дому, яка має вітати гостей. Коли вона вбиралась отак у бойові обладунки, промінець надії проникав у темряву її серця; якийсь голос нашіптував дівчині, що ненамарне її так щедро наділила пригода, що скоро перед неї постане наречений. І це надавало свіжості її бажанням так само, як і вона надавала свіжості своєму тілу; вона, виряджена в сукню з двосторонньої тканини, сп'яніло роздивлялася себе в дзеркало; потім це почуття самовтіхи не покидало її, коли вона спускалася на нижній поверх, щоб прискіпливим зором окинути вітальню, кабінет і будуар. Вона походжала з простодушним задоволенням багача, який раз по раз вертається до думки, що він заможний і ніколи не знатиме нужди. Вона оглядала свої предковічні меблі, старожитні набутки, китайський лак; вона думала, що всі ці пречудові речі очікують свого господаря. Намилувавшись на їдальню, де вздовж довжелезного стола, застеленого білосніжним обрусом, було педантично розставлено близько двох десятків кувертів; скінчивши огляд ескадрону пляшок, найсолідніших марок, вибраних за її вказівкою; пильно перевіривши квиточки з іменами гостей, що їх вивела тремтяча абатова рука, єдиний покладений на нього хазяйський обов'язок, який часто призводив до крутих суперечок за місце кожного запрошеного,— мадмуазель у своїй ошатній сукні приєднувалася до дядечка, що о тій порі, найкращій порі дня, гуляв по набережній Брильянти, наслухаючи щебету пташок, які гніздилися в зеленій гущавині алеї, де їх не полохали ні шибеники-хлоп'ята, ні мисливці. В ці години очікування Роза щораз підходила до абата де Спонда з якимись безглуздими запитаннями, аби втягти добрягу в цікаву, на її розсуд, суперечку. Тут бачимо ще одну Розину особливість, яка й завершить змалювання характеру цієї чудової панни.

Мадмуазель Кормон вважала розмову своїм священним обов'язком: не те щоб вона була слизька на язик, на лихо, стара дівка мала занадто мізерний запас думок і заготовлених фраз для тривалих теревень; однак вона вбила собі в голову, ніби тією балаканиною доконує громадський обов'язок, що його приписує церква, яка велить нам бути ласкавими зі своїми ближніми. Цей обов'язок коштував їй так дорого, що вона радилась із своїм наставником абатом Кутюр'є стосовно такої

шанобливої дитинної ввічливості. Незважаючи на смиренне зізнання своєї духовної дочки в тому, що її довгенько доводиться сушити собі голову, аби знайти якусь тему для розмови, старий панотець, невблаганний у питаннях самобичування, нагадав їй цілий шматок із писання Святого Франціска Сальського54 про обов'язок світської жінки, про доброзвичайну привітність набожної християнки, якій слід тримати свою суворість при собі і виявляти приязну увагу до ближнього, щоб він не нудьгував у їхньому домі. Пройнявшись свідомістю свого обов'язку і боязню не послухатися сповідача, який велів їй підтримувати привітні розмови, бідолашна дівчина, коли бесіда ставала млявою, аж пітніла в своїм корсеті, так вона страждала, намагаючись вичавити з себе хоч якусь думку і тим оживити розмову, що починала згасати. Нарешті вона розходилась і сипала дивними фразами, як-от: ніхто не може бути водночас у двох місцях, хіба що пташка,— і цим не без успіху збудила якось диспут про всюдисущність апостолів, у чому сама так нічого й не второпала. Таким, сказати б, відкриттям, стара дівка заробила в своїм колі прізвисько доброї мадмуазель Кормон. В устах дотепників її товариства це означало: "вона дурна, як пень, і трохи змотеличена". Зрештою, багато людей її рівня, не добравши справжнього значення епітета, витлумачували його по-своєму і навіть потакували: "О, звісно, мадмуазель Кормон і справді прекрасна людина!" Інколи, прагнучи зробити гостям приємність і таким чином виконати свій світський обов'язок, вона ставила такі химерні запитання, що присутні заходилися реготом. Скажімо, вона запитувала, куди отой уряд пускає податки, що стягує з давніх-давен; чому Біблію не було видруковано за часів Ісуса Христа, якщо її склав іще Мойсей? Вона не переважила б силою свого розуму отого country gentleman'a*, котрий, наслухавшись у Палаті громад нескінченних розмов про нащадків, підвівся, щоб проголосити спіч, яким зажив собі чималої слави: "Панове, я тільки й чую тут розмови про нащадків, та мені вельми кортить дізнатися, що вони зробили для Англії?" В таких випадках хоробрий шевальє де Валуа, помітивши посмішку, якою обмінювалися немилосердні напівзнайки, спрямовував на виручку старої дівки всі сили своєї дипломатичної спритності. Старий дипломат, що полюбляв обдаровувати жінок, уділяв частку свого розуму панні Кормон, підтримуючи її парадоксальним крутійством; він так

хитромудро прикривав її відступ, що інколи могло видатись, ніби стара дівка не бовкнула нічого безглуздого. Якось вона цілком серйозно призналася йому, що не знає, яка різниця між бугаєм і волом. Чарівливий шевальє, вгамувавши вибух реготу, пояснив, що воли можуть годитися хіба лише у дядечки для теличок. А було й таке: чуючи міркування про конярство і труднощі в цій галузі, розмови особливо поширені в краю, де є великий кінний завод Пена,— вона спитала, чому кобил не водять на злучку двічі на рік! Шевальє перевів сміх на себе:

* Поміщика (англ.).

— Це було б цілком можливе,— сказав він. Присутні напружили слух. — У всьому винні,— вів далі шевальє,— природознавці, які досі не зуміли змусити конематок ходити жеребними менше одинадцяти місяців.

Бідолашна дівчина не більше тямила, що таке злучка, ніж могла відрізнити вола від бика. Шевальє де Валуа слугував невдячній, бо панна Кормон не зрозуміла жодної з його лицарських послуг. Помітивши, що розмова пожвавлюється, вона починала вважати себе не такою дурною, як їй здавалося. Кінець кінцем Роза перестала помічати своє невігластво й почувалася зовсім гаразд, уподібнившись героєві "Неуважного", герцогу де Бранкасові55, який так затишно вмостився в рівчаку, куди необачно впав, що, коли прийшли витягувати його, спитав, чого від нього хочуть. Віднедавна стара панна позбулася своєї несміливості й навіть пройнялася самовпевненістю, яка надавала її відкриттям того врочистого відтінку, що його англійці вносять у свої безглузді патріотичні витівки і який скидається на хизування дурістю.

Статечно підходячи до дядечка, вона заздалегідь смакувала заготовлене питання, щоб вивести його із мовчанки, яка завжди непокоїла сердегу,— вона думала, що старий нудьгує.

— Дядечку,— почала вона, повисаючи на його руці й радісно тулячись до нього (ще одна уявлювана втіха,— вона думала: " Був би у

мене чоловік — я ходила б із ним отак!"),— якщо на землі все відбувається з Господньої волі, значить усе має свій сенс?

— Звісно,— поважно мовив абат де Спонд, який, щиро люблячи небогу, завжди з янгольським терпінням одривався від своїх дум.

— А якщо, припустімо, я зостануся в дівках, то це, виходить, Господня воля?

— Так, дитино моя,— відповів панотець.

— Але оскільки нічого не перешкоджає мені хоча б узавтра вийти заміж, то це означає, що я могла б власною волею зламати Господню волю?

— Це було б слушно, якби ми знали достеменно Господню волю,— відповів колишній настоятель Сорбонни.— Зауваж, доню моя, ти ж кажеш, якщо.

Бідолашна дівчина, сподіваючись за допомогою згадки про Господню всемогутність утягти дядька в матримоніальну суперечку, була геть спантеличена; але люди з кволим розумом діють за страшною логікою дітей, які переходять од відповіді на своє питання до нових запитань і часто заганяють дорослих на слизьке.

— Дядечку, але ж Господь створив жінок не на те, щоб вони залишалися в дівках; вони мали б усі бути або дівчатами, або всі жінками, а так ролі розподіляються несправедливо.

— Дочко моя,— сказав на те абат,— ти заперечуєш учення церкви, яка приписує безмужність як найпевнішу дорогу до царства Божого.

— Але, якби церква мала рацію, і всі стали добрими католиками, то людський рід припинився б, дядечку?

— У тебе, Розо, надто багато розуму, його не треба стільки, щоб бути щасливою.

Ці слова викликали задоволену усмішку на устах сердешної дівчини і зміцнили добру думку, що почала в неї складатися про власну особу. Он як світ — друзі й недруги — підпирає наші вади! На цьому їхня розмова обірвалася, бо стали один за одним надходити гості. В такі врочисті дні тутешні звичаї, дозволяли деяке панібратство між челядниками та гостями. Марієтта, помітивши голову суду, неперевершеного ласуна, заговорила з ним:

— Ах, паночку де Ронсере, я саме для вас приготувала цвітну капусту в сухарях, бо панна, знаючи, як ви любите цю страву, сказала мені: "Марієтто, дивись же, не забудь про цвітну капусту, адже до нас сьогодні зволить приїхати пан голова!"

— О, ця добра мадмуазель Кормон! — сказав міський судовик.— Марієтто, сподіваюся, капусточку тушковано не в бульйоні, а в соку? Так воно смачніше!

Голова суду нітрохи не гребував зайти до кулінарної палати, де Марієтта виносила свої остаточні рішення, які він оцінював поглядом дегустатора-ласуна і підтримував порадами знавця.

— Добрий день, мадам,— звернулася Жозетта до пані Грансон, яка щоразу намагалася придобритися до покоївки,— мадмуазель подбала про вас: буде для вас рибна страва.

Щодо шевальє де Валуа, то він казав Марієтті невимушеним тоном великого вельможі, котрий тримається безцеремонно:

— Ну, що, вправна куховарко, гідна хреста Почесного легіону, чи не зоставити місце для якогось особливого ласенького шматочка?

— Авжеж, авжеж, пане де Валуа, буде заєць, привезений із Пребоде, нічогенький нівроку, хунтів на чотирнадцять!

Дю Бук'є запрошення не дістав. Мадмуазель Кормон, вірна відомій уже своїй системі, ставилася досить стримано до цього п'ятдесятилітнього парубка, до якого в неї було якесь невиразне почуття, сховане в глибині серця; хоч вона відхилила його, проте інколи й каялась у тому; бувало, її охоплювало і передчуття, що вона врешті побереться з ним, а водночас і жах, який заважав їй прагнути цього шлюбу. Під впливом таких думок її душа була постійно зайнята паном дю Бук'є. Республіканець з гераклівською статурою подобався їй, хоч вона собі в тому й не признавалася. Хай пані Грансон та шевальє де Валуа і не могли збагнути суперечностей панни Кормон, проте, перехопивши кілька разів її простодушні красномовні погляди, що їх вона крадькома кидала на пана дю Бук'є, вони обоє намагалися розбити надії колишнього постачальника — ті надії один раз уже обманули його, але він не зрікався їх. Двоє запрошених, заклопотаних справами,— це й було підставою, щоб простити їх,— примусили чекати на себе; один із них — пан дю Кудре, чиновник опікунської ради; другий — пан Шуанель, колишній управитель де Гордів, нотар вищої аристократії, яка приймала його й виявляла йому заслужену пошану: це, до речі, була людина досить багата. Коли вони обидва прийшли, Жаклен, побачивши, що прибульці простують до вітальні, сказав їм:

— Вони всі в саду.

Безперечно, шлунки гостей відчували нетерплячку, бо поява чиновника опікунської ради — одного з найприємніших людей міста, на карб котрому ставили тільки те, що він одружився задля грошей із нестерпною бабою та раз у раз повторював безглузді каламбури і сам же при тому сміявся,— збудила пожвавлений гомін, яким зустрічають останніх запізнілих гостей. Очікуючи на офіційні запросини до столу, компанія прогулювалася доріжкою вздовж Брильянти, роздивляючись водорості, мозаїку річного дна й мальовничі подробиці будиночків, що приліпилися по той бік річки, вікна з благенькими підвіконнями, підпори

якихось перехняблених повіток, готових повалитися в річку, палісадники, де сушиться рам'я,— одне слово, вбогу околицю глухого містечка, якому сусідство річки, віття плакучої верби, такий-сякий трояндовий кущик надають хтозна-якої дивної приваби, гідної пензля пейзажиста. Шевальє вивчав обличчя всіх присутніх, знаючи, що його запальне ядро долетить до вищих міських кіл; але про гучну новину щодо дю Бук'є і Сюзанни ніхто вголос не прохопився. Провінціали якнайкраще володіють мистецтвом пропускати через сито плітки; ще не настала мить зав'язати у вітальні розмову про цю химерну пригоду, треба було всім змовитись. Отож гості перешіптувалися на вухо: "Ви знаєте? — Авжеж.— Про Бук'є? — Ну й про красуню Сю-занну! — А мадмуазель Кормон нічого не знає? — Ні.— Ах!" Це пліткарське piano* дедалі ставало rinforzando** і мало вибухнути на всю силу за обідом, коли подадуть другу страву. Раптом пан де Валуа помітив пані Грансон у зеленому капелюшику, оздобленому букетиками рясту: вдовине обличчя пересмикувалось. Чи не поривало її розпочати концерт? Хоча в одноманітному житті міста така новина стала для його жителів чимось на зразок золотої жили, та спостережливому й підозріливому шевальє видалося, що він помітив у цієї старої ознаки якогось особливого захопленого почуття,— радості, яка походить із перемоги її особистих інтересів!.. Він тут же оглянувся, щоб роздивитися Атаназа, і зауважив: хлопець мовчав, зберігаючи значущий, зосереджений вираз. Тоді погляд, що його кинув молодик на бюст панни Кормон, вельми подібний до двох полкових литаврів, осяяв душу шевальє рятівним світлом. Цей спалах дозволив йому оглянути все минуле.

* Тихо (муз. іт.).

** Гучніше (іт.).

"Хай йому біс! — подумав він.— Якого облизня міг я схопити!"

Пан де Валуа підійшов до мадмуазель Кормон, щоб, подавши руку, мати змогу провести її до обіднього столу. Стара панна відчувала до нього велику пошану, бо ім'я й місце, яке він посідав в аристократичних

сузір'ях департаменту, робило його найблискучішою окрасою її салону. Сказати щиру правду, мадмуазель Кормон уже дванадцять років тільки й мріяла стати панею де Валуа. Це ім'я було, сказати б, гілкою, на якій висіли всі її уявлення, що роїлися в голові дівчини стосовно шляхетності, рангу або зовнішніх чеснот, яких вона прагнула від жениха; однак, якщо шевальє де Валуа був обранцем її розуму, душі й честолюбства, то ця стара руїна, хоч і закучерявлена, як Іоанн Хреститель у церковній процесії, лякала панну Кормон; якщо її й приваблювало в ньому дворянство, то відданиці аж ніяк не пасував такий чоловік. Удавана байдужість шевальє до шлюбу, а надто показна чистота його звичаїв у домі, повному гризеток, всупереч сподіванням пана де Валуа, вельми уймала йому честі в очах панни Кормон. Аристократ, що так обачно діяв у справі довічної ренти, тут промахнувся. Стара дівка й не підозрювала, що її думки про виняткову доброзвичайність шевальє можна виразити словами: "Як шкода, що він анітрохи не навіжений!" Спостерігачі людського серця, помітивши схильність святенників до нікчемства, дивуються з такого потягу, що його самі вважають несумісним із християнськими чеснотами. Та насамперед, чи можете ви запропонувати порядній жінці що-небудь ліпше, ніж щастя очищати, як вугільний фільтр, каламутні води пороку? А потім, як не зрозуміти, що для шляхетних істот, котрі пильнують суворих засад і тим самим зберігають шлюбну вірність, так природно прагнути чоловіка з великим досвідом. Негідники — великі знавці жіночого серця. Тож бідолашна дівчина побивалася, що її келих любові розбито навпіл. Тільки єдиний Господь спроможний злютувати шевальє де Валуа та дю Бук'є. Щоб краще прояснити суть небагатьох слів, якими зараз мали обмінятися мадмуазель Кормон із шевальє де Валуа, необхідно сказати про дві важливі обставини, котрі збудили в місті поголос і різні думки. Зрештою, до того спричинилося таємне втручання дю Бук'є. Одна справа торкалася алансонського священика, що колись заприсягнув конституції, а нині почав переборювати осоругу з боку католиків, виявляючи взірець найзапопадливішої доброзвичайності. То був Шеверюс56 в мініатюрі, і його стали так цінувати, що смерть панотця оплакувало все місто. Мадмуазель Кормон та абат де Спонд належали до малої церкви, величної в своїй правовірності, яка була для римської

курії тим, чим мали стати ревні роялісти для Людовіка XVIII. Абат де Спонд не визнавав церкви, що з принуки йшла на спілкування з конституціоналістами. Священика Шеверюса не приймали в домі Кормон, зате люб'язно вітали кюре церкви Святого Леонарда аристократичної парафії Алансона. Дю Бук'є, цей затятий ліберал у шкурі рояліста, добре знав, що невдоволені, якими поповнюється кожна опозиція, мусять мати резерв, і вже привернув симпатії середнього класу до цього кюре. А тепер друга справа. З прихованої намови того ж таки настирливого дипломата в Алансоні зародилася думка збудувати театр. Сеїди57 пана дю Бук'є не знали свого Магомета, проте діяли ще з більшим завзяттям, гадаючи, ніби захищають власні задуми. Атаназ був одним із найпалкіших поборників спорудження залу для спектаклів і вже кілька днів клопотався в різних відділах мерії про цей план, до якого прилучилася вся міська молодь.

Дворянин запропонував старій панні руку, щоб прогулятися; вона прийняла запрошення, подякувавши ощасливленим поглядом за таку увагу, і шевальє мовив, хитро моргнувши в Атаназів бік:

— Чи не слід би вам, мадмуазель, позаяк ви добре розумієтеся на засадах суспільної пристойності, та й, крім того, цей молодик доводиться вам якимось родичем...

— Дуже далеким,— перебила вона.

— То чи не слід би вам,— провадив шевальє,— скористатися зі свого впливу на матір і сина, щоб застерегти його від згуби? Не кажу вже про те, що він не досить набожний і підтримує священика, який присягнув конституції; та це не все. Є дещо й серйозніше: він нерозважливо стрімголов кинувся на шлях опозиції, не розуміючи, як це вплине на його майбутнє; задля будівництва театру він удається до всіляких підступів; у всій цій затії він став жертвою ошуканства отого облудного республіканця дю Бук'є.

— Боже милий! Пане де Валуа,— мовила на те панна Кормон,— його мати казала мені, що він хлопець розумний, а насправді й двох слів не зв'яже; знай стовбичить перед тобою, немов той бовван...

— Який до розмови жодної думки не кине,— втрутився чиновник опікунської ради.— Я вп'ймав на льоту вашу фразу. Моє шануваннячко, пане де Валуа,— додав він, вклоняючись аристократові з такою самою підкресленою безцеремонністю, що її Анрі Моньє приписував Жозефові Прюдому58, цьому винятково типовому представникові класу, до якого належав чиновник опікунської ради.

Пан де Валуа відповів на вітання стримано й звисока, як вельможа, що тримається певної віддалі; по тому він повів панну Кормон геть набік, де стояли в горщиках якісь квіти, подаючи тим самим на здогад порушникові розмови, що бажає уникнути підслуховування.

— Та й яких думок хочете ви,— стиха казав шевальє, нахилившись до самого вуха панни Кормон,— од молодиків, вихованих у тих осоружних імператорських ліцеях? Тільки добрі звичаї й шляхетне товариство породжують прагнення до високих ідей та щирого кохання. Неважко, споглядаючи його, передбачити, що бідолашний хлопець зсунеться з глузду і сумно скінчить життя. Погляньте, який він блідий та худющий!

— Його мати запевняє, що він занадто багато працює,— простодушно зауважила стара панна.— Він ночами займається, але чим? Усе читає й пише! А що воно може дати молодикові, оте нічне писання?

— Тим-то він і звівся нінащо,— правив своєї шевальє, намагаючись скерувати думки старої дівки на такий грунт, де, як він сподівався, за його допомогою вона пройметься огидою до Атаназа.— Звичаї в тих імператорських ліцеях і справді були жахливі.

— Та вже ж! — мовила наївно панна Кормон.— Їх же, здається, виводили на прогулянку під барабанний бій? А наставники їхні — то ж усі безбожні погани. Сердешних дітей навіть одягали в мундири, як справжніх солдатів! Тож додуматись!

— І он що з того вийшло,— сказав шевальє, кивнувши на Атаназа.— Це б за моїх часів молодик соромився глянути на гарненьку жінку! А він, побачивши вас, опускає очі. Цей хлопчисько непокоїть мене, бо я не байдужий до нього. Скажіть йому, хай він перестане чинити каверзи в одному запрягу з бонапартистами, як це робить зараз, турбуючись про театральну залу; хай оті жовтороті відмовляться від бунтарства,— для мене конституціоналіст — те саме що бунтар,— тоді міська влада сама збудує театр. Та й матері скажіть, щоб не спускала з нього ока.

— О! Вона заборонить йому водитися з тими людьми, що живуть на півзаробітка, і триматися лихої компанії. Я зараз поговорю з ними,— сказала мадмуазель Кормон,— бо, чого доброго, він утратить місце в мерії. А з чого вони тоді житимуть? Від того всього аж мороз проймає!

Як Талейран казав про свою дружину, так шевальє подумав, дивлячись на панну Кормон: "Дурнішої не знайти! Слово дворянина! Доброчинство, що межує з дурістю,— той самий порок! Зате яка чудова дружина для чоловіка моїх років! От де звичаї! От де поводження!"

Ви вже й самі знаєте, що цей монолог, звернений до княгині Горіци, супроводжувався приготуванням пучки тютюну.

Пані Грансон здогадалася, що шевальє щось говорить про Атаназа. Цікава дізнатися про наслідки цієї розмови, вона, не переступаючи добрих звичаїв, ішла кроків за шість від панни Кормон, що простувала до молодика. Але тут Жаклен прийшов доповісти, що страви на столі. Стара панна поглядом підізвала шевальє. Галантний чиновник опікунської ради, вбачаючи в поводженні старого аристократа бундючність, бо на той час провінційне дворянство вже зводило бар'єр

між собою та буржуазією, був дуже радий обскакати шевальє де Валуа; сталося так, що він опинився поблизу мадмуазель Кормон і зігнув руку, яку вона мусила прийняти. Шевальє з дипломатичних міркувань кинувся до пані Грансон.

— Мадмуазель Кормон виявляє найщиріше зацікавлення долею вашого любого Атаназа, пані,— мовив він, повільно ступаючи позаду довгої низки гостей,— та це зацікавлення хутко минеться з вини вашого сина: він безвірник, він ліберал, він розпинається за той театр, водиться з бонапартистами і співчуває священикові-конституціоналісту. Таке поводження може призвести до втрати місця в мерії. Ви ж самі знаєте, як королівський уряд дбає про благопристойність. А коли ваш дорогий Атаназ втратить службу, чи знайде він нове місце? Дивіться, як би він не зажив собі лихої слави в очах начальства!

— Пане шевальє,— мовила налякана нещасна мати,— красно вам дякую. Ваша правда, мого сина збила з розуму небезпечна зграя. Треба негайно відкрити йому очі.

Шевальє ще з першого погляду проник в Атаназову душу і з деяких ознак упевнився в непохитності його республіканських ідей, за які ладні всім пожертвувати молодики його віку, захоплені словом "воля", вельми невиразним, вельми неясним, яке, одначе, для знедолених править за прапор повстання; а повстання для них означає помсту. Атаназ не міг відступитися від своєї віри, бо його переконання були зіткані зі страждань художника, з його болісних споглядань соціального ладу. Він не знав, що в тридцять шість років, коли вже складається думка про людей, про їхні взаємини, про соціальні потреби, ті переконання, задля яких він тепер жертвував усім своїм майбутнім, мусили в нього змінитися, як відбувається у всіх людей справді високого розуму. В Алансоні залишатися вірним лівим ідеям означало впасти в неласку мадмуазель Кормон. І саме це дуже добре знав пан шевальє. Отже, товариство, таке сумирне на вигляд, всередині нуртувало, як дипломатичні кола, де хитрощі, пронозуватість, пристрасті,

користолюбство гуртуються довкола найважливіших питань міжнародної політики.

Кінець кінцем гості порозсідалися при столі, заставленому наїдками, і накинулись на страви, як безцеремонно накидаються в провінції, нітрохи не соромлячись за свій апетит, не те що в Парижі, де рухання щелепами улягає якимось особливим законам, які намагаються діяти всупереч законам анатомії. В Парижі їдять ніби знехотя, жують передніми зубами, приховуючи свою жадобу; тим часом у провінції все відбувається природно, і сенс життя, може й надмірно, зосереджується на тому великому, всезагальному засобі, що забезпечує існування, засобі, на який сам Господь Бог прирік свої створіння. Коли було скінчено з першою стравою, мадмуазель Кормон кинула знамениту репліку, про яку говорили потім іще понад два роки: про неї згадують і досі у вітальнях дрібних алансонських городян, тільки-но заходить мова про одруження старої панни. На той час, коли заатакували передостанню страву, розмова стала надто багатослівною, жвавою і, звісно, торкнулася театру і священика, що заприсягнув конституції. За першої гарячковості, 1816 року, ті, кого згодом прозвали місцевими єзуїтами, в своєму ревному слугуванню роялізмові, хотіли прогнати абата Франсуа з його парафії. Дю Бук'є, якого пан Валуа звинувачував у тому, що той підтримував священика і був призвідцем усіх чвар, які шляхетний шевальє ладен був із властивою йому спритністю поставити на карб постачальникові,— опинився на лаві підсудних без оборонця. Лише єдиний Атаназ був такий щиросердий, що міг заступитися за дю Бук'є, але зі скромності не наважувався висловлювати своїх переконань перед алансонськими верховодами, хоч і вважав їх за бовдурів. Ніде, крім провінції, не знайдуться молодики, які виявляють пошану до літніх людей, не насмілюючись ні ставати проти них, ні перечити їм. Поява на столі чудової качки з оливками раптом урвала розмову. Панна Кормон, бажаючи позмагатися зі своїми качками, надумала стати на захист дю Бук'є, якого змалювали як ницого інтригана, ладного перекинути все шкереберть, і сказала:

— А я ж гадала, ніби пан дю Бук'є займається лише хлопчачими вибриками.

За тих обставин слова панни Кормон справили надзвичайне враження. Вона здобула цілковиту перемогу, змусивши княгиню Горіцу вткнутися носом у стіл. Шевальє, який не сподівався від своєї Дульцінеї59 подібної кмітливості, був у захопленні і навіть не міг зразу знайти слушної похвали; він безшумно зааплодував кінчиками пальців, як то заведено в Італійській опері.

— Вона божественно дотепна,— сказав він, повернувши голову до пані Грансон.— Я завше запевняв, що настане такий день, коли панна Кормон виставить свою артилерію.

— В інтимному колі вона просто чарівна,— відповіла вдова.

— В інтимному колі, мадам, усі жінки розумні,— зауважив шевальє.

Коли гомеричний сміх улігся, панні Кормон захотілося взнати причину свого успіху. І тут плітки посипались, як із мішка. Дю Бук'є перетворився на матінку Жігоньб0 чоловічої статі, на парубка-страховіття, що, мовляв, ось уже п'ятнадцять років тримає притулок для своїх же байстрят. Нарешті виявилася розпутна вдача постачальника, вона пасувала до його паризьких оргій і т. д. і т. ін. Увертюра під орудою де Валуа, наймайстернішого диригента пліткарських концертів, була пречудова.

— Я не знаю,— сказав він із найдобродушнішим виглядом,— хто міг би завадити цьому дю Бук'є женитися на отій панні Сюзанні, чи як її там? Ви кажете, що її зовуть Сюзетта? Я, правда, живу в пані Лардо, але знаю тих дівчаток хіба лише на вигляд. Якщо ця Сюзон і є та сама висока красуня з сірими очима, струнким станом та маленькими ніжками, то вона, хоч я й не дуже придивлявся, видалась мені досить нахабною, проте слід зауважити, що її манери набагато кращі за манери

дю Бук'є. До того ж Сюзанна визначається шляхетною вродою; з цього погляду подібний шлюб був би для неї не зовсім відповідний. Чи відомо вам, що імператор Йосиф, запалившись бажанням побачити дю Баррі в особі Люсьєни, запропонував їй пройтися об руку; сердешна дівчина, сторопіла з такої честі, не насмілилася прийняти його руку, але імператор сказав: "Красуня — завжди королева". Зверніть увагу, то був австрійський німець,— додав шевальє.— І повірте мені, Німеччина, яку вважають у нас за країну репаних мугирів, насправді ж — це країна лицарської шляхетності й прекрасних манер, особливо та частина, що наближена до Польщі й Угорщини, де можна зустріти...

Тут шевальє осікся, боячись, як би не вибовкати чогось про свої власні втіхи. Він кінчив тим, що взяв тютюнницю і звірив кінець анекдота княгині, яка всміхалась йому впродовж тридцяти шести років.

— Як на Людовіка П'ятнадцятого, все це занадто делікатно,— сказав дю Ронсере.

— Але, наскільки я зрозуміла, йдеться про імператора Йосифа,— втрутилася мадмуазель Кормон з виглядом людини тямковитої.

— Річ у тім, пані,— відповів шевальє, помітивши, як голова суду, нотар та член опікунської ради обмінялися лукавими поглядами,— що мадам дю Барріб1 була Сюзанною для Людовіка П'ятнадцятого, а це обставина, яку добре знають такі шелихвости, як ми, але не повинні знати молоденькі діви. Ваше невідання щодо подібних речей свідчить, що ви діамант найчистішої води: оповідки про пороки історичних осіб не діткнулися ваших вух.

Абат де Спонд ласкаво глянув на шевальє де Валуа і на знак схвалення нахилив голову.

— Хіба мадмуазель не ознайомлена з історією? — спитав чиновник опікунської ради.

— Якщо ви приплутуєте Сюзанну до Людовіка П'ятнадцятого, то де вже мені знати вашу історію! — відказала янгольська мадмуазель Кормон, вельми задоволена, що тарелі з качками спустошено й гості так жваво гомонять, а на останні слова господині засміялися з повними ротами.

— Бідолашне створіння! — мовив абат де Спонд.— Коли сталося лихо, то любов до ближнього,— а ця божественна любов така сама сліпа, як і любов поганська,— повинна закривати очі на провину. Ви, небого, очолюєте Допомогове товариство матерям, треба підтримати цю дівчину, їй важко знайти собі чоловіка.

— Сердешне дівча! — сказала панна Кормон.

— Як ви гадаєте, чи дю Бук'є візьме її собі за жінку? — спитав голова суду.

— Коли б він був людиною порядною, то мусив би так і зробити,— відповіла пані Грансон,— але мій пес, їй-Богу, набагато чеснотливіший.

— А проте ваш Азор, сподіваюся, вправніший за постачальника,— з багатозначним виглядом сказав чиновник опікунської ради, вважаючи, що його репліка вельми дотепна.

За десертом і далі точилася розмова про дю Бук'є, сипали нескінченними жартами, яким вино надавало певної грайливості. Кожен гість, підстренчений опікунським чиновником, відповідав на каламбур каламбуром. Навперебій казали, що старий гріховода став ба-теньком, наробив шкоди і принишк, десь йому серце тенькає. Якщо цей та-тунець не скуштує батуги, то й далі ковтатиме дівчаток, як справжній кашалот. От і маєте, прихований та-тулька! — Яка там у біса тулька, погляньте на його черево: цілісінька та-туша! Такого батька давно пора від-батужити; ба й справді, ходить собі в парубках і знай кує діток.— Еге ж, він мусить бать-кувати, годувати їх!

— Не всякий батько стає годувальником своїх діток.— сказав абат де Спонд серйозним тоном, і всі перестали реготати.

— Звісно, на шляхетного батька дю Бук'є аж ніяк не показує,— підкинув шевальє де Валуа.

Церква і дворянство опустилися до каламбурної арени, зберігаючи цілковиту власну гідність.

— Тихо! — шепнув опікунський чиновник,— Я чую, дю Бук'є котиться сюди в своїх як завжди скрипучих чоботях з закотами.

Майже завжди трапляється так, що людина не відає про свою неславу; все місто перетирає її на зубах, зводить на неї наклепи, ганьбить її ім'я, та коли в неї немає друзів, вона так нічого і не взнає. І ні в чому не винний Бук'є, Бук'є, якому так хотілося бути винуватцем несподіваної події, який потерпав, щоб Сюзанна його не обдурила, дю Бук'є, який гордився своїм батьківством, так нічого й не відав; ніхто йому не сказав про Сюзаннине викриття, до того ж кожен вважав за незручне розпитувати його про таку дражливу справу, адже людина, якої це стосується, інколи змушена мовчати, приховуючи свою таємницю. Проте присутні вбачали щось задирливе, ба навіть обурливе в появі дю Бук'є, що ввійшов саме тоді, коли все товариство перейшло з їдальні пити каву до салону, де вже зібралося кілька вечірніх гостей. Мадмуазель Кормон, зніяковівши, не наважувалася глянути на страшного спокусника; вона підхопила Атаназа й взялася навчати його доброзвичайності, витлумачуючи йому найхимерніші місця роялістської політики та релігійної моралі. Не маючи, як шевальє де Валуа, рятівної тютюнниці, оздобленої портретом княгині, бідолашний поет очманіло слухав нікчемні теревені тієї, котру обожував, і споглядав її непомірно пишний бюст, що дихав цілковитим супокоєм, притаманним усьому масивному. Жадоба п'янила хлопця і перетворювала цвірінькання старої дівки на солодке лебедіння, а її втерті міркування — на глибоку мудрість.

Любов — великий фальшивомонетник, який завжди перетворював і мідяки на золото; а то інколи й золото на мідяки.

— Отже, Атаназе, обіцяєте мені?

Ці останні слова вразили слух щасливого юнака, як розбуджує нас несподіваний шум.

— Що саме, мадмуазель? — отямився він.

Мадмуазель Кормон рвучко встала, дивлячись на дю Бук'є, який скидався в цю мить на тілистого бога торгівлі, що його Республіка вибила на своїх срібних монетах; господиня підійшла до пані Грансон і шепнула їй на вухо:

— Бідолашний мій друже, таж ваш син — заплішений дурень. Ліцей геть занапастив його,— докинула вона, згадавши, що шевальє де Валуа розводився про погане виховання ліцеїстів.

Який громовий удар! Бідолашний Атаназ, сам того не знаючи, мав нагоду кинути запаленого віхтя на купу сухого смизу, складеного в серці старої дівки; якби він був прислухався до її слів, то легко змусив би її зрозуміти його пристрасть,— адже панна Кормон була така схвильована, що вистачило б одного слова, але його безглузда жадоба, притаманна молодечій щирій любові, загубила його; так, буває, через невідання вбиває себе дитина в розквіті життя.

— Ну й що ти там наговорив панні Кормон? — спитала пані Грансон сина.

— Нічого.

"Хм! Нічого! Це я з'ясую!" — сказала вона подумки, відкладаючи на завтра всі важливі справи, бо, впевнена, що дю Бук'є впав в очах старої панни, не дуже зважала на це "нічого".

Незабаром гравці, повсідалися за чотирма столами. Четверо гостей захопилися пікетом, найдорожчою грою, в якій втрачали багато грошей. Пан Шуанель, королівський прокурор і дві дами перейшли до червоного лакового кабінету зіграти партію в триктрак. Позасвічувано канделябри; потім цвіт товариства панни Кормон, що розсівся в кріслах при каміні й довкола столу, збільшувався з кожним прибулим подружжям, яке знай запитувало панну Кормон:

— Отже, взавтра ви від'їжджаєте в Пребоде?

Господиня дому, здавалося, була чимось занепокоєна.

Пані Грансон перша помітила, що стара дівка в якомусь незвичайному стані; мадмуазель Кормон над чимось сушила собі голову.

— Про що ви думаєте, кузино? — нарешті спитала вона, входячи до будуару, де сиділа панна Кормон.

— Ніяк не можу забути оту нещасну дівчину,— відказала панна Кормон.— І я не я буду як голова Допомогового товариства матерям, коли для неї не доможуся десяти екю!

— Десяти екю! — вигукнула пані Грансон.— Таж ви нікому не давали стільки.

— Але, ласкава моя, це ж так природно мати дітей!

Ці протиморальні слова, що походили з глибини серця, приголомшили скарбівничу Товариства. Дю Бук'є, видно, піднявся в очах панни Кормон.

— Далебі, дю Бук'є не те що бузувір, але й справжній негідник,— сказала пані Грансон.— Накоїв лиха, відповідай! Його, а не наш клопіт допомагати отому дівчиську, яке, незважаючи ні на що, здається мені великою паскудою,— адже в Алансоні можна було знайти щось вартніше за цього циніка дю Бук'є! Потрібно бути геть розбещеною, щоб полакомитися на нього.

— Цинік? Це ваш син, дорога моя, навчив вас цих незрозумілих латинських слівець. Звісно, я не збираюся виправдувати пана дю Бук'є, але поясніть мені, в чому його вина, коли жінка віддала перевагу тому, а не іншому чоловікові?

— Дорога кузино, уявіть-но, вийшли б ви за мого сина Атаназа, що було б цілком природно, бо він молодий, гарний, нівроку, подає надії, він прославить Алансон; але всі вважали б, що ви обрали собі такого молодого чоловіка, щоб зазнати повноти щастя; лихомовці патякали б, що ви заготовили собі щастя у великій кількості, аби не знати нестачі в ньому; знайшлися б заздрісні жіночки, які закидали б вам певне збочення. Ну й хай собі! Вас вірно, щиро кохали б! Коли Атаназ видався вам таким собі йолопом, то тільки через те, любонько, що в нього повна комора ума; крайнощі збігаються. То чиста правда — живе він, як п'ятнадцятирічна дівчинка; він не гартувався в паризькому багні! А тепер звольте, як, бувало, казав мій бідолашний чоловік, порівняти його з іншими. З вами все виглядало б так само, як у дю Бук'є та Сюзанни; але те, що торкалося б вас,— було б наклепом, а те, в чому звинувачувано дю Бук'є,— чистісінька правда. Ви зрозуміли?

— Не більше, якби ви оце говорили мені латиною,— відповіла мадмуазель Кормон, широко відкривши очі й напружуючи всі сили свого розуму.

— Гаразд, кузино, якщо вже доводиться розставляти всі крапки над і, то я вам скажу, що Сюзанна не може кохати дю Бук'є. А коли в серці порожнеча, то говорити про такі справи...

— Але, кузино, чим же кохати, як не серцем?

Тут пані Грансон сказала сама собі те, що думав шевальє де Валуа: "Бідолашна кузина неприпустимо дурна".

— Дорогеньке дитя,— вела вона далі вголос,— мені здається, для того, щоб родити дітей, духовної любові не досить.

— Як же, дорога моя, адже Пресвята Діва...

— Але, любонько, дю Бук'є не Святий Дух!

— Правда,— сказала на те стара дівка,— він чоловік! А чоловіки його типу занадто обачні, щоб їх могли друзі схилити до одруження.

— Ви, кузино, можете домогтися свого...

— Ну! Яким чином? — похопилася стара дівка з християнським милосердям до ближнього.

— Не приймайте його в себе, доки він не одружиться; за таких обставин ради пристойності й доброзвичайності ви зобов'язані подати приклад суворого осуду.

— Повернувшись із Пребоде, я про це ще з вами поміркую, дорога моя пані Грансон. Треба порадитись із дядечком та абатом Кутюр'є,— відказала мадмуазель Кормон, виходячи до вітальні, де на цей час пожвавлення сягало найвищого ступеня.

Яскраве світло, ошатно вбрані жінки, врочистий тон, значливий вигляд цього зборища, вся його аристократична пишнота сповнювали панну Кормон гордощами не менше, ніж її гостей. Багато хто вважав, що навіть і в добірному паризькому товаристві не побачиш нічого

кращого. Тим часом дю Бук'є, який грав у віст із паном де Валуа та двома літніми дамами, панею дю Кудре та панею де Ронсере, був об'єктом прихованої цікавості. Кілька молодих жіночок, вдаючи, ніби захоплені грою, позирали на нього, хоч і крадькома, але так дивно, аж старий парубок кінець кінцем подумав, чи не допустився він якогось недогляду в своїм туалеті.

"Чи не вибилось з-під парика пасмо волосся?" — подумав він, проймаючись однією з тих страшних тривог, від яких потерпають старі парубки.

Дю Бук'є скористався зі свого програшу, що завершував сьомий робер, щоб вийти з-за столу.

— Яку б я карту не взяв — невдача,— сказав він.— Рішуче не щастить мені в картах.

— Зате щастить у дечому іншому,— озвався до нього шевальє, кинувши лукавий погляд.

Ця репліка, звичайно, облетіла всю вітальню, де кожен голосно захоплювався тонкою дотепністю шевальє, тутешнього Талейрана.

— Ну й пан де Валуа! Дотепнішого в світі не знайти,— озвалася небога кюре церкви Святого Леонарда.

Дю Бук'є пішов оглянути себе в довгастому люстерку над "Дезертиром", але так ніякої вади в своїм туалеті і не виявив. Після нескінченного повторювання тієї самої теми, міняючи її на всі лади, близько десятої години гості почали виходити з довгого, немов дебаркадер, передпокою; мадмуазель Кормон декого зі своїх улюбленців проводжала, цілуючись з ними на ґанку. Розходилися групками, одні бретонською дорогою, інші в бік кварталу, що виходив на берег Сарти. Заведеним звичаєм тоді починалися розмови, які ось уже

двадцять років лунали цієї години на цій вулиці. То були одні й ті самі слова: "Мадмуазель Кормон була сьогодні чудова.— Мадмуазель Кормон? Вона мені видалася дивною.— Як захирів цей сердешний абат! — Ви помітили, він весь час дрімає? Він уже не годен второпати, де його карти, геть усе забуває. Скоро, о лишенько, ми його втратимо.— Погідна година, на завтра заповідається хороший день,— Стоять чудові дні для перецвітних яблунь,— Ви нас обіграли, як завше, коли з вами в парі грає пан де Валуа.— А скільки він виграв? — За нинішній вечір три-чотири франки. Він ніколи не програє.— Звісно. А тепер зважте, рік має триста шістдесят п'ять днів. За цей час набіжить такий гріш, що він може купити ферму.— Ах, скільки ходів за вечір нам довелося відбити! — Щастить вам, панове: от ви й удома, а нам іще половину міста тупати.— Так вам і треба,— могли б уже придбати бідку і не ходити пішки.— О пане-добродію, одне колесо йде на придане дочці, а друге — на утримання сина в Парижі.— Ви таки рихтуєте його на урядовця? — А куди тепер можна, по-вашому, приткнути молодого хлопця?.. Та, зрештою, всяка служба королю — гідна шани".

Бувало, точилися дорогою розмови про сидр, про льон і все тими ж утертими словами і в ту ж саму пору року. Жив би на цій вулиці який-небудь спостерігач людських сердець, він по цих розмовах безпомильно визначав би місяць.

Але того вечора тільки й сипалися грайливі жарти, бо дю Бук'є, самітно йдучи попереду, мугикав собі, навіть не підозрюючи, наскільки то було доречно, знамениту арію: "Чи чуєш, голубонько, дитяче белькотання?.." Дехто вважав, що дю Бук'є людина путяща, але його обмовлено. Відтоді, як новою королівською постановою пана дю Ронсере було затверджено на посаді голови суду, він дедалі більше прихилявся до дю Бук'є. На думку інших, постачальник — людина небезпечна, аморальна, здатна на все. В провінції, як і в Парижі, людина на видноті скидається на статую з чудової алегоричної казки Аддісона62: два лицарі, заховавшись із різних боків на розпутті, де височить ця статуя, зчепилися через неї, бо один казав, що вона біла, другий запевняв, що чорна; коли ж обидва, вже повалені на землю, побачили, що вона з

правого боку біла, а з лівого чорна, над'їхав їм на допомогу третій і сказав, що статуя червона.

Повертаючись додому, шевальє де Валуа міркував: "Настав час пустити поголос, що я женюся на мадмуазель Кормон. Новина вийде з салону д'Егріньйонів, проникне прямісінько на вулицю Сеез до єпископа, повернеться через головного вікарія церкви Святого Леонарда, і той неодмінно перекаже все абатові Кутюр'є; таким чином моє ядро проб'є мур непорушної фортеці мадмуазель Кормон. Старий маркіз д'Егріньйон запросить абата де Спонда на обід, щоб припинити плітки, що зашкодили б мадмуазель Кормон, якби я став проти такої оборудки, та, зрештою, й мені, коли б вона відхилила мою кандидатуру. Абат, як і слід сподіватися, геть заплутається; тоді мадмуазель Кормон не встоїть перед візитом мадмуазель д'Егріньйон, яка переконає її у величі й слушності такої спілки. Абатова спадщина перевершує сто тисяч екю, заощадження панни повинні сягати двохсот тисяч ліврів з гаком, у неї власний дім, Пребоде та ще ренти п'ятнадцять тисяч ліврів. Одне слівце моєму другові графу де Фонтенові, і я — мер Алансона, депутат; а там, посівши місце на лаві правих, ми доскочимо й перства, вигукуючи: "Досить дебатів!" або: "До порядку!"

Пані Грансон, повернувшись додому, відразу ж узялася за сина, що не хотів зрозуміти, який, власне, зв'язок між його політичними поглядами й любов'ю. То була перша сутичка, яка порушила мирне життя цієї вбогої сім'ї.

Вранці, о дев'ятій годині, панна Кормон, усівшись разом із Жозеттою в свою бідку і бовваніючи, немов піраміда, над океаном свого багажу, бралась догори вулицею Сен-Блез у напрямі Пребоде, де з нею мала статися подія, що прискорила її одруження, якого не сподівалися ні пані Грансон, ні Бук'є, ні пан Валуа, ні сама мадмуазель Кормон. Випадок вигадливіший за будь-якого письменника.

Другого дня по приїзді в Пребоде, о восьмій годині ранку, за сніданком, коли панна Кормон спокійнісінько вислуховувала звіти сторожа й садівника, до їдальні вдерся геть ошелешений Жаклен.

— Мадмуазель,— почав він,— пан абат прислав вам листа, вирядивши навмисне кур'єра, сина тітки Громор. Хлопчисько вийшов із Алансона вдосвіта і, маєте, він уже тутечки. Молодець гнався, немов Пенелопа! Може б, варто його почастувати шкляночкою вина?

— Що б це могло скоїтися, Жозетто? Ану ж там дядечко...

— Він би тоді не зміг писати,— відповіла покоївка, вгадавши острах своєї господині.

— Швидше! Швидше! — вигукнула панна Кормон, бігцем прочитавши перші рядки,— Хай Жаклен мерщій запрягає Пенелопу. Постарайся, голубонько, щоб за півгодини все було знову вкладено,— сказала вона Жозетті.— Ми повертаємося до міста...

— Агов, Жаклене! — гукнула Жозетта, скоряючись нетерпінню, що відбилося на лиці панни Кормон.

Жаклен, якого попередила Жозетта, ввійшовши до кімнати, сказав:

— Отакої, мадмуазель: Пенелопа не встигла поїсти — і знову запрягай?

— То мене не обходить! Я хочу зараз же виїхати.

— Але ж, мадмуазель, заноситься на дощ!

— Ото лихо! Не розкиснемо.

— Ну й припекло додому! — буркнула Жозетта, вражена з того, що господиня навіть не слухає, а знай читає й перечитує листа.

— Хоч би каву допили, подбали про себе. Он як почервоніли, гляньте лишень!

— Я почервоніла, Жозетто? — стрепенулася стара дівка й метнулась до дзеркала з полупленою амальгамою, де відбилося її страшенно спотворене лице. "О Господи! — подумала вона,— Що, як я видамся поганою!" — Хутчій, Жозетто, ходімо, допоможи мені, люба, зодягнутися. Я хочу зібратись, поки там Жаклен запрягає Пенелопу. А не встигнеш укласти всіх речей, краще хай залишаються, ніж я змарную зайву хвилину.

Коли ви до кінця збагнули, як далеко сягнула панна Кормон у своїй манії за всяку ціну вийти заміж, то зрозумієте її хвилювання. Поштивий дядечко сповіщав свою небогу, що пан де Труавіль, внук його ліпшого друга, відставний військовий російської армії, захотів оселитися в Алансоні й просить надати йому притулок на засвідчення приязні, яку абат почував до його діда, віконта де Труавіля, контрадмірала Людовіка XV. Вкрай збентежений, колишній старший вікарій наполегливо просив небогу вернутися, щоб допомогти йому прийняти гостя й підтримати честь дому, бо лист припізнився в дорозі і пан де Труавіль може впасти, як сніг на голову, сьогодні ж увечері. Прочитавши листа, хіба можна було дбати про якісь там потреби Пребоде? В таку хвилину сторож і садівник, свідки надзвичайного хвилювання господині, принишкли, чекаючи на вказівки. Коли вона проходила повз них, вони зупинили її, сподіваючись дістати якісь накази, але вперше в житті панна Кормона, ця деспотична стара дівка, що сама стежила в Пребоде геть за всім, сказала: робіть, як ваш заманеться! Від того їх ніби в правець поставило, бо адміністративні турботи їхньої господині доходили до того, що вона рахувала фрукти й стежила за сортуванням, щоб потім їх використовувати залежно від запаху та гатунку.

— Мені здається, все це сон,— сказала Жозетта, дивлячись, як господиня пурхає по східцях, немов слон, що його Бог наділив крильми.

Незважаючи на рясний дощ, панна кинула напропале маєток, давши волю наймитам порядкувати в садибі. Жаклен не насмілювався вжити належних заходів, щоб додати ентузіазму плохенькій Пенелопі, яка, немов та прекрасна цариця, чиє ім'я вона гордо носила, здавалося, ступала стільки само кроків уперед, як і назад. Спостерігаючи такий алюр, мадмуазель рішуче наказала Жаклєнові гнати бідолашну здивовану кобилу вчвал, періщити батогом: так панна боялася, що не встигне належно впорядкувати дім для вітання пана де Труавіля. За її вирахунками внукові дядечкового друга було не більше ніж сорок років; як військовий, він, безперечно, ще не одружений,— тож вона постановила собі, що за допомогою дядечка не дасть вислизнути панові де Труавілю зі свого дому, доки він не розстанеться з парубоцьким статусом. Хоча Пенелопа і гнала навскач, панна Кормон, заклопотана турботами про свої убори та мріями про першу шлюбну ніч, раз по раз докоряла Жакленові за повільну їзду. Вона вертілася на всі боки, не відповідала на Жозеттині розпити і гомоніла сама з собою, немов людина, що обмірковує плани великої ваги. Нарешті бідка дісталася головної вулиці Алансона, яка з боку Мортані називається вулицею Сен-Блез, біля "Готелю Мавра" має назву вулиці Порт де Сеез, а виходячи на бретонську дорогу, перетворюється на вулицю дю Беркай. Якщо від'їзд панни Кормон супроводився гучним розголосом, то легко собі уявити, якого шелесту наробило її повернення вже на другий день по приїзді в Пребоде, та ще під ливень, що порошив по її обличчю, чого вона, здавалося, й не відчувала. Всі помітили шалений чвал Пенелопи, тим паче такої ранньої години, лукавий вигляд Жаклена, безладно понакидувані в бідку клунки і, нарешті, якусь жваву розмову Жозетти й панни Кормон, а надто їхню відверту нетерплячку.

Маєтки дому де Труавіль лежали між Алансоном та Мортанью. Жозетта знала нащадків різних пагонів роду Труавілів. Одне слівце, що його проронила мадмуазель, коли вже їхали алаксонською бруківкою, дозволило Жозетті дещо похопити з того, що затівалося; спільні

обмірковування привели обох до висновку, що очікуваний де Труавіль, очевидно,— дворянин сорока-сорока двох років, неодружений, не багатий і не бідний. Мадмуазель Кормон уже бачила себе віконтесою де Труавіль.

— А дядечко нічого не з'ясовує, нічого не відає, ні про що не повідомляє! О, як це схоже на нього! Він і власного носа вмудрився б загубити, якби той не так міцно тримався на його лиці!

Ви, певно, помітили, що за таких обставин старі дівки нагадують Річарда III; вони стають дотепні, жорстокі, сміливі, щедрі на обіцянки і, немов захмелілі клерки, тоді їм море по коліна. Відразу ж увесь Алансон, од верхнього кінця вулиці Сен-Блез до Порт де Сеез, дізнався про те хапливе повернення, що його викликали важливі обставини; ця новина передавалася всіма засобами громадського й домашнього зв'язку. Куховарки, крамарі, перехожі поширювали її від дому до дому, а потім вона піднялася й у вищі сфери. Скоро слова: "Мадмуазель Кормон повернулася!" зчинили переполох у кожній родині, немов вибух бомби.

Аж ось, нарешті, Жаклен зіскочив із козлів, які він за свою довголітню службу відполірував способом, що про нього не відає ні один червонодеревник. Він сам відчинив закруглені зверху зелені ворота, замкнені на знак трауру: за відсутності мадмуазель Кормон дім завжди було закрито для гостей. Вірні відвідувачі його по черзі вітали в себе абата де Спонда. Пан де Валуа, щоб сплатити свій борг, запрошував його на обід до маркіза д'Егріньйона.

Жаклен покликав Пенелопу, зоставлену посеред вулиці; кобила, призвичаєна до цієї манери, сама повернула у ворота і, зайшовши в двір, обігнула його так, щоб не попсувати квітника. Жаклен узяв її за гнуздечку й підвів бідку до ґанку.

— Марієтто! — гукнула мадмуазель Кормон.

Але Марієтта саме зачиняла ворота.

— Що, панночко?

— Гість не приїхав?

— Ні, панночко.

— А де дядечко?

— Вони в церкві, панночко.

Жаклен і Жозетта стояли на першій приступці ґанку й простягали руки, щоб допомогти господині, яка вилізла з бідки і ступила на дишель, тримаючись за ремінні фартухи. Мадмуазель кинулась на руки слугам: вона вже два роки не ризикувала ступати на залізну підніжку, прикріплену до васажка двома хомутами з якимись страхітливими шворнями. Вибравшись на ґанок, панна Кормон задоволено оглянула двір.

— Марієтто, киньте оті ворота, ідіть-бо сюди.

— Справжнісінький содом! — буркнув Жаклен Марієтті, коли куховарка підійшла до бідки.

— Ну, люба моя, що там у тебе є попоїсти? — спитала панна Кормон, сідаючи на лаву в довгім передпокої з виглядом геть знесиленої людини.

— Та нема нічого,— відказала Марієтта, упершись кулаками в боки.— Ви ж добре знаєте, панночко, коли вас немає, пан абат обідає не вдома, а в гостях; учора ввечері я ходила за ним,— він був у мадмуазель Арманди.

— А де ж він зараз?

— Пан абат у церкві, вони не вернуться раніш як о третій годині.

— Він ні про що не дбає, мій дядечко. Чому б не послати тебе на базар! Маріетто, рушай туди зараз же, та дивись, не тринькай грошей, але й не скупись, бери все найліпше, все найсмачніше, саме вишукане. Заскоч у контору диліжансів і взнай, як виписати паштети. Я хочу дістати раків зі струмків Брильянти. Котра година?

— За чверть дев'ята.

— Боже милий, Маріетто, не марнуй часу на теревені,— дядечків гість може над'їхати з години на годину. Якими очима ми будемо дивитися, коли доведеться подавати гостеві сніданок?

Маріетта повернулась до геть змиленої Пенелопи й подивилася на Жаклена з таким виглядом, ніби хотіла сказати: "Ну, на цей раз мадмуазель не випустить жениха із рук..."

— Тепер нам обом, Жозетто, неабиякий клопіт,— сказала стара панна,— треба подбати про спальню для пана де Труавіля.

З яким блаженством вона вимовила фразу подбати про спальню для пана де Труавіля (вона сказала Тревіля); скільки змісту було вкладено в ці слова! Стару панну затопили надії.

— Може, зволите поселити його в зеленій кімнаті?

— В кімнаті монсеньйора єпископа? Ні, вона занадто близько від моєї,— відказала панна Кормон.— Це личить для, монсеньйора, людини святобливої.

— Приділіть йому помешкання вашого дядечка.

— Воно таке порожнє, що це було б непристойно.

— Надумала, є вихід, мадмуазель! Ви тільки накажіть і за мить поставимо ліжко у вашому будуарі, там же є й камін. Моро хутко знайде в своїй крамниці ліжко, що пасувало б до обшивки стін.

— Твоя правда, Жозетто. Гаразд. Скоч до Моро, порадься з ним про все. Здаюсь на тебе. Я погоджуюсь, якщо ліжко (ліжко для пана де Труавіля!) поставлять сьогодні ввечері непомітно для пана Труавіля, навіть тоді, коли б він, з'явившись, застав тут Моро. Якщо ж Моро не візьметься за це, я влаштую пана Труавіля в зеленій кімнаті, незважаючи на те, що він буде дуже близько від мене.

Жозетта вже виходила, коли господиня зупинила її.

— Поясни все Жакленові — хай він іде до Моро сам! — гукнула вона голосом рішучим і сповненим страху.— Лишенько! Я ж не переодяглася! Що, коли пан Труавіль застане мене в такому вигляді, адже дядечка нема, щоб привітати гостя! Ах, дядечку, дядечку! Ходімо, Жозетто, ти мене вдягнеш.

— А Пенелопа? — необачно мовила Жозетта.

Вперше в житті очі мадмуазель Кормон блиснули.

— Завжди ота Пенелопа! Пенелопа тут, Пенелопа там! Що, в цьому домі господиня — Пенелопа?

— Але ж вона вся в милі; їй ще й досі не всипали оброку!

— Та бодай вона здохла! — крикнула стара дівка, а подумки додала: "Аби я вийшла заміж!"

Почувши такі вбивчі слова, Жозетта на мить остовпіла; але враз від одного жесту господині вона кулею метнулася з ґанку.

— Жаклене, наша панночка геть очманіла! — такі були перші слова, що їх кинула Жозетта.

Так усе того дня складалося для чудового спектаклю, який визначив подальше життя мадмуазель Кормон. Місто вже й так збурили п'ять утяжливих обставин, що супроводили раптове повернення панни Кормон, а саме: ливний дощ, шалений галоп Пенелопи, яка примчала засапана, вся в милі, з запалими здухами, надто рання година приїзду, безладно накидані в бідку вузли і геть розгублений вигляд старої дівки. Та коли Марієтта зробила спустошливий набіг на ринок, коли Жаклен, шукаючи відповідного ліжка, примчав до найкращого в Алансоні меблевого торговця, що по вулиці Порт де Сеез, за два кроки від церкви,— це спричинилося до найсерйозніших здогадів. Дивну подію обмірковували на Проспекті, на міському бульварі; вона захоплювала геть усіх, навіть мадмуазель Арманду, в якої на той час був шевальє де Валуа. Протягом двох днів Алансон був настільки збурений такими важливими подіями, що деякі кумасі вигукували: "Далебі, настає кінець світу!" Ця остання новина, що її перетирали на зубах по всіх домах, призводила до єдиного запитання: "Що воно там діється у Кормонів?" Абат де Спонд, якого дуже спритно випитали, коли він, вийшовши з церкви Святого Леонарда разом із абатом Кутюр'є, подався прогулятися Проспектом, простодушно розповів, що він чекає віконта де Труавіля, дворянина, який служив під час еміграції в Росії і тепер повертається на постійне проживання в Алансон. Від двох до п'яти працював таким собі усний телеграф, оповіщаючи алансонців, що мадмуазель Кормон, нарешті, знайшла собі чоловіка за допомогою листування і готується вийти заміж за віконта де Труавіля. Одні казали: "Моро вже майструє ліжко", інші додавали: "Воно буде на шести ніжках". На вулиці дю Беркай, у пані Грансон, ліжку лише вділяли чотири ніжки.

"Звичайнісінька кушетка!" — казали в дю Ронсере, де обідав дю Бук'є. Дрібні буржуа запевняли, ніби ліжко обійшлося тисячу сто франків. А всі разом сходилися на тому, що це шкура невбитого ведмедя. Договорилися навіть до того, ніби подорожчали коропи, бо Маріетта, накинувшись на ринок, геть його спустошила. У верхній частині вулиці Сен-Блез подейкували, начебто Пенелопа вже задубіла. Щоправда, ця чутка викликала сумнів у головного управителя податкових стягнень. Однак у префектурі було достеменно відомо, що сердешна тварина спустила дух, повертаючи до воріт особняка Кормон,— так шалено гнала стара дівка за своєю жертвою. Римар із вулиці Порт де Сеез насмілився прийти нібито дізнатися, чи не поламалося що-небудь у бідці панни Кормон, а насправді вивідати, чи не здохла Пенелопа. Від верхнього кінця вулиці Сен-Блез до нижнього кінця вулиці дю Беркай уже знали, що тільки завдяки піклуванню Жаклена Пенелопа, ця безмовна жертва хазяйчиної нетерплячки, ще жива, але насилу сапає. На думку мешканців Бретонської дороги віконт де Труавіль був молодшим пагоном сім'ї, без сантима в кишені, бо маєток у Перше належав маркізові де Труавілю, перові Франції, в якого було двоє дітей. Для вбогого емігранта цей шлюб міг би бути великим щастям, та й для мадмуазель Кормон віконт — цілком підходяща пара; аристократія, що жила по Бретонській дорозі, схвалювала цей шлюб; а стара панна не змогла б знайти кращого вжитку для своїх статків. Однак в очах буржуазії віконт де Труавіль був російським генералом, який бився проти Франції й повернувся з великим багатством, нажитим при санкт-петербурзькому дворі; це, мовляв, чужоземець, один із союзників, ненависних для лібералів. Абат де Спонд нібито був таємним посередником цього шлюбу. Всі, хто користався з привілеїв вільно входити в дім панни Кормон, вирішили неодмінно завітати до неї ввечері. Серед цього загального сум'яття, через яке вже майже забули про Сюзанну, панна Кормон хвилювалася найбільше; її опанували зовсім інші почуття. Оглядаючи свою вітальню, свій будуар, кабінет, їдальню, вона проймалася гнітючим острахом. Щось схоже на демона, посміхаючись, показувало їй на цю старожитню розкіш; прегарні речі, якими вона ще з дитинства милувалася, тепер викликали сумнів з огляду на їхню старомодність. Коротше кажучи, її поймав страх, який

опановує майже всіх письменників, коли вони читають свій твір, на їхній розсуд цілком досконалий, якомусь прискіпливому та пересиченому критикові: оригінальні ситуації здаються втертими, найкращі фрази, ретельно відточені звороти раптом виявляються невиразними або просто кульгавими; образи — неприродні чи суперечливі; впадає в око неоковирність. Отак і сердешна дівчина дрижала, заздалегідь бачачи зневажливу посмішку пана де Труавіля, що споглядає цю вітальню, обставлену на єпископський смак; вона боялася перехопити холодний погляд, кинутий на цю старосвітську їдальню; нарешті, дівчина потерпала: ану ж ота рама надає картині ветхості, а що, коли ця старовина відіб'ється на ній? На це питання, що вона задавала його сама собі, мороз перебігав у неї по шкірі. В цю мить вона ладна була віддати чверть своїх заощаджень, аби тільки дістати змогу за хвилину, єдиним помахом чарівної палички оновити власний дім. Ба й справді — яким би самовпевненим хвальком мав бути той генерал, котрого не кидало б у дрож напередодні бою? Бідолашна дівчина почувала себе між Аустерліцем та Ватерлоо63.

"Віконтеса де Труавіль,— подумки сказала вона,— чудове ім'я! Принаймні наше багатство перейшло б до славного роду".

Її охопило збудження, від якого тремтіли найтонші розгалуження нервів, так давно заплилі жиром. Уся її кров, збурена надією, шалено пульсувала. Вона відчувала силу вести, якщо було б потрібно, розмову з паном де Труавілем. Нема потреби говорити про гарячковість, з якою орудували Жозетта, Жаклен, Марієтта, Моро та всі інші помічники. То була ревна запопадливість мурашок, заклопотаних кладкою яєць. Усе, що й так завдяки щоденному піклуванню сяяло чистотою, було наново випране, випрасуване, почищене й натерте. З такої нагоди побачила світло порцеляна, призначена на особливі дні. Із скрині повитягувано позначені літерами A, B, C, D скатерки з візерунчастого полотна, де вони лежали під охороною потрійної обгортки, захищені грізною шеренгою шпильок. Були ретельно переглянуті найцінніші полиці книгозбірні. Нарешті, мадмуазель не поскупилася на три пляшки лікеру пані Анфу, найзнаменитішої серед заморських виноробів,— ім'я, любе знавцям

вина. Завдяки самовідданості свого воїнства мадмуазель була готова прийняти бій. Всілякі види зброї, ядра, кухонна артилерія, батарея комори, провіант, амуніція, бойові резервні частини,— все було напоготові по всьому фронту. Жакленові, Марієтті й Жозетті було дано наказ надягнути парадну форму. Доріжки в саду підметено. Стара панна шкодувала, що не може домовитись із солов'ями, котрі гніздилися в кущах, і замовити їм найніжніші трелі. Нарешті о четвертій годині, саме в хвилину, коли повернувся абат де Спонд, коли мадмуазель подумала, що даремно вона так розкішно накрила стола і наготувала вишуканий обід, з вулиці Валь-Нобль долинуло калатання.

"Він!" — подумала Роза, відчуваючи, що ці звуки відзиваються в її серці.

І справді, випереджений стількома плітками, поштовий кабріолет із пасажиром спустився вулицею Сен-Блез, потім повернув на вулицю дю Кур і зчинив такий переполох, що кілька хлопчаків і дорослих подалися за ним і збилися біля брами особняка Кормон, щоб подивитись, як виходитиме з повоза приїжджий. Жаклен, що вчував наближення власного весілля, вловив калатання коліс на вулиці Сен-Блез і одчинив навстіж обидві ворітниці брами. Кучер, його знайомий, женучи вскач, спритно повернув і раптом зупинив коней під самим ґанком. Жаклен, самі розумієте, почастувавши знайомого, як і годиться, відпустив його напідпитку. Абат вийшов назустріч гостеві, поки екіпаж розвантажували з поспіхом, на який здатні тільки злодії під загрозою небезпеки. Речі позносили в приміщення, ворота зачинили і на якусь хвилину не було й сліду, що приїхав пан де Труавіль. Ніколи дві хімічні речовини не змішувалися так швидко, як дім Кормон поглинув віконта де Труавіля. Хоч серце панни тіпалося, як у ящірки, що її впіймав пастух, вона героїчно залишилась у своїм кріслі перед каміном. Жозетта відчинила двері, і віконт де Труавіль у супроводі абата де Спонда постав перед старою панною.

— Небого — пан віконт де Труавіль, внук одного з моїх шкільних товаришів. Пане де Труавіль — моя небога, мадмуазель Кормон.

"Ах, любий дядечко, як він ловко відрекомендував нас одне одному", — подумала Роза Марія Вікторія.

Віконт де Труавіль, якщо змалювати його двома словами, був дю Бук'є-дворянин. Вони відрізнялися один від одного, як відрізняються груба й шляхетна породи. Поставте зараз їх поруч, ні один ліберал не міг би заперечувати існування аристократії. Сила віконта відзначалась елегантністю; його постава зберігала високу гідність; у нього були голубі очі, чорне волосся, смуглява шкіра; було йому, мабуть, років сорок шість. Ви могли б сказати, що це іспанець, врода якого збереглась в снігах Росії. Його манери, хода й постава — все виявляло дипломата, котрий бачив Європу. Він був одягнений так, як пристало одягатися в дорогу світській людині. Пан де Труавіль здавався стомленим; абат запропонував гостеві пройти до призначеної йому кімнати і був спантеличений, коли небога відчинила двері в будуар, перетворений на опочивальню. Панна Кормон і дядечко дали змогу приїжджому зайнятися своїм туалетом з допомогою Жаклена, що приніс всі необхідні пакунки. Очікуючи, коли пан де Труавіль опорядиться, абат де Спонд і його небога пішли прогулятися берегом Брильянти. Хоч абат де Спонд, дивна випадковість, здавався більше, ніж звичайно, неуважним, панна Кормон не менше за нього була заглиблена в свої думи. Обоє простували мовчки. Стара дівка ніколи не зустрічала такого привабливого чоловіка, як цей олімпієць-віконт. Вона не могла сказати собі на німецький лад: "Ось мій ідеал!", однак почувалася від голови до п'ят закоханою і знай повторювала подумки: "Оце те, що мені підходить!" Раптом вона кинулась до Маріетти, щоб дізнатись, чи можна зачекати з обідом, не ризикуючи тим, що він утратить смак.

— Дядечку, цей пан де Труавіль дуже люб'язний,— сказала вона, повернувшись.

— Але ж він, дочко моя, ще не перекинувся з вами жодним слівцем, — усміхаючись, мовив абат.

— Та це ж знати з його манер, з обличчя. Чи він одружений?

— Не знаю,— відповів абат, міркуючи про свою суперечку із панотцем Кутюр'є щодо сутності благодаті.— Пан де Труавіль писав мені, що він хоче придбати тут будинок. Якби він був одружений, то приїхав би не один,— провадив він безтурботно, бо йому й на думку не спадало, що небога може мріяти про шлюб.

— Чи багатий він?

— Він молодший із молодшого пагона,— відповів дядько.— Його дід командував ескадрою; але батько цього молодика невдало оженився.

— Молодик! — повторила стара дівка.— А мені здається, дядечку, що йому певних сорок п'ять років,— заперечила вона, бо їй безмірно хотілося, щоб їхні роки збігалися.

— Воно-то так,— мовив абат,— Але, Розо, бідолашному сімдесятилітньому священикові чоловік сорока років здається молодим.

На цей час весь Алансон уже знав, що до панни Кормон приїхав віконт де Труавіль. Незабаром гість приєднався до господарів і став захоплюватися краєвидом Брильянти, садом і будинком.

— Пане абате,— сказав він,— Я був би щасливий, якби знайти собі оселю, подібну до вашої.

Стара панна ладна була вбгати в ці слова освідчення і опустила очі.

— Вам тут, видно, дуже подобається, мадмуазель? — вів далі віконт.

— Як би мені могло тут не подобатись? Цей дім належить нашій родині від 1574 року, коли один із наших предків, управитель герцога Алансонського, придбав тут землю й поставив цей будинок,— сказала мадмуазель Кормон.— Він стоїть на палях.

Жаклен доповів, що обід подано, і пан де Труавіль запропонував руку ощасливленій дівчині; вона намагалася не дуже спиратися на неї, боячись, щоб не видатися нав'язливою.

— Тут усе в цілковитій гармонії! — зауважив віконт, сідаючи до столу.

— У нас на деревах повно птахів, тож ми маємо дармову музику; ніхто їх не полохає, і солов'їна пісня лине цілісіньку ніч,— сказала мадмуазель Кормон.

— Я кажу про гармонійність всієї обстави вашого дому,— пояснив віконт, що й досі не потрудився придивитися до старої дівки, ба навіть не помітив убозтва її розуму.— Так, усе тут коштує одне одного — кольори, меблі, обличчя.

— А, звісно. Будинок коштує нам дорого, податки великі,— відказала неперевершена дівчина, вловивши слово коштує,

— Он що! Тут великі податки? — спитав віконт, надто заклопотаний власними думками, щоб похопити нісенітницю у її відповіді.

— Я не знаю,— відповів абат.— Небога відає своїми й моїми статками.

— Податки — дурниця для багатих людей,— тут же мовила мадмуазель Кормон, не бажаючи видатися скупою.— Що ж до меблів, то мені хотілося б залишити їх такими, як вони є, й нічого не міняти, в усякому разі, доки не вийду заміж, бо вже тоді все буде на смак господаря.

— У вас, мадмуазель, шляхетні звичаї,— усміхаючись, мовив віконт. Ви ощасливите чоловіка.

"Ніколи ніхто не казав мені таких чудових слів",— подумала стара дівка.

Віконт наговорив панні Кормон компліментів з приводу домашнього ладу, поштивості слуг, признавшись, що вважав провінцію відсталою, а, виявляється, вона вельми комфортабельна.

"Господи Боже, що воно означає, оте слово? — подумала панна Кормон.— І де той шевальє де Валуа, щоб розтлумачив? Хм! Ком-фор-табельна! А може, це кілька слів? Ну й хай! Сміливіше! Не повинна ж я відповідати на все".

— А знаєте, пане,— знову заговорила вона голосно, набравшися сміливості, відчуваючи, що язик у неї розв'язався, і раптом упала в таке красномовство, на яке здобуваються майже всі людські істоти за важливих обставин.— У мене збирається все місто, весь його цвіт. Сьогодні самі матимете нагоду міркувати про те: адже дехто з наших вірних друзів, звичайно, вже взнав про моє повернення і негайно навідає мене. Є в нас знатний вельможа, шевальє де Валуа, його приймали при дворі, людина надзвичайно тонкого розуму й смаку; далі маркіз д'Егріньйон та його сестра мадмуазель Арманда (на цьому панна Кормон прикусила язика й вирішила загладити необачність) — дівчина з певного погляду хороша,— додала Роза,— вона зареклася виходити заміж, аби залишити свої статки брату й небожеві.

— А! Так, так, д'Егріньйон... пригадую,— вставив віконт.

— Алансон — місто дуже веселе,— торочила безупинно стара дівка. — Тут щодня розваги. Головний податковий управитель влаштовує бали, префект — людина вельми люб'язна; монсеньйор єпископ інколи вшановує нас своїми відвідинами...

— Виходить, я гаразд учинив,— усміхнувся віконт,— надумавши повернутися сюди, щоб, як той заєць, померти в своїй норі.

— Я також,— сказала стара панна,— як заєць, помру у власному кублі.

Прислів'я, так дивно повторене, віконт сприйняв за жарт і всміхнувся.

"Ах, усе йде на лад,— мовила про себе стара панна.— От хто мене розуміє".

Розмова точилася про всяку всячину. Під впливом якоїсь таємничої, незбагненної сили мадмуазель Кормон, прагнучи бути люб'язною, знаходила в своєму мізку всі звороти й фрази шевальє де Валуа. Це була, сказати б, дуель, у якій сам диявол наводив дуло пістолета. Ніколи ще не брали краще супротивника на мушку. Віконт був занадто світською людиною, щоб говорити про чудовий обід, але сама його мовчанка вже була похвалою. Попиваючи прекрасні вина, що їх щедро підливав йому Жаклен, він, здавалося, знов із щирою радістю знаходив своїх кращих друзів,— справжній цінитель не плеще в долоні, він смакує. Пан де Труавіль поцікавився цінами на землю, будинки, ділянки під забудову; він примусив мадмуазель Кормон докладно описувати місце, де зливаються Брильянта з Сартою. Гість дивувався, що місто розташоване далеко від великої ріки, його жваво цікавила топографія краю. Мовчазний абат дав небозі самій підтримувати розмову. Мадмуазель навсправжки повірила, ніби зацікавила пана де Труавіля, що прихильно всміхався їй і, як вона ждала, під час тільки цього обіду більше влип, аніж найупадливіші женихи впродовж двох тижнів. Отож вона, зверніть увагу, ще ніколи так не піклувалася про жодного гостя, жодному не приділяла такої уваги. Здавалося, ніби дорогий улюбленець своїм приїздом ощасливив цю оселю. Панна завбачливо подавала віконту хліб, вона не зводила з нього погляду; тільки-но він одверне голову, вона хутенько підкладала йому тієї страви, котра гостеві, здавалося, смакувала. Якби він був ласуном, вона його начиняла б, що й луснув би; а хіба це не було чудовим взірцем того, що вона гадала робити після одруження? Їй не бракувало кмітливості, щоб не схибити, вона сміливо понапинала всі вітрила, підняла прапори, поводилась як

алансонська королева й пишалася своїм варенням. Кінець кінцем стара дівка, переступивши всякі межі, почала сама себе вихваляти, немовби перевелись у неї облесники-хвалії. Мадмуазель помітила, що пришилась до вподоби віконтові,— адже надії так перемінили її, що вона стала трохи не жінкою. За солодкими стравами дівчина не без прихованої втіхи прислухалась до метушні в передпокої, до гомону й шереху у вітальні, котрі були вістунами її завсідного зборища. Вона звернула увагу на те пожвавлення дядечка й пана де Труавіля, вбачаючи свідчення в любові до неї в тому, що насправді було тільки наслідком настирливої цікавості, яка охопила все місто. Палко прагнучи показати себе у всій пишноті, господиня наказала Жакленові подати каву й лікери у вітальню, де слуга поставив перед виборним товариством прекрасний кавовий сервіз саксонської порцеляни, що його виймали з буфету тільки двічі на рік. Цю обставину помітила вся компанія і в тому гаморі коментувала її по-своєму.

— Отуди к дідьку,— мовив дю Бук'є.— Та це ж лікери пані Анфу. Тут їх подають лише чотири рази на рік,— хіба що на великі свята.

— Їй-Богу, заноситься на весілля. Видно, це ще рік тому підлаштували за допомогою листування,— озвався голова суду дю Ронсере.— Ось уже рік, як директор поштових контор дістає листи з одеським штампом.

Пані Грансон здригнулась. Пан шевальє де Валуа, в якого побіліла ліва щока, хоч він пообідав за чотирьох, відчув, що вибовкає свою таємницю, і сказав:

— Вам не здається, що сьогодні холодно? Я геть задубів!

— Це сусідство Росії,— сказав на те дю Бук'є.

Шевальє кинув на нього погляд, який говорив: "Спритно прикидаєшся!"

З'явилася мадмуазель Кормон; її лице сяяло такою перемогою, що вона здавалася справді гарною. Цей незвичайний блиск викликало не лише почуття; вся кров нуртувала в ній ще зранку, і нерви були вкрай збуджені від передчуття головних подій: лише всі ці обставини могли так до невпізнання змінити її. З виразом якогось щастя відрекомендувала вона віконта панові де Валуа, а пана шевальє — віконту, весь Алансон — панові де Труавілю, і пана де Труавіля — Алансонові! З причин, досить зрозумілих, віконт і шевальє, ці дві аристократичні натури, скоро відчули взаємну прихильність: вони вбачали один в одному людину свого кола. Вони розговорилися, стоячи перед каміном. їх обступили, і до їхньої бесіди, хоч і точилася вона впівголоса, прислухались у святобливій мовчанці. Щоб певніше збагнути сіль цієї сцени, треба уявити мадмуазель Кормон, що стояла спиною до каміна, заклопотану приготуванням кави для того, з ким була вже посватана поголосками.

Пан де Валуа

Кажуть, пане віконте, ви приїхали оселитися тут?

Пан де Труавіль

Так, добродію, я приїхав купити дім... (Панна Кормон обертається з філіжанкою в руці). І мені потрібний великий дім, щоб розташувати (панна Кормон протягає філіжанку) всю свою сім'ю. (В очах старої діви переляк).

Пан де Валуа

Ви одружені?

Пан де Труавіль

Вже шістнадцять років, з дочкою княгині Шербелової.

Панна Кормон впала, як громом уражена; помітивши, що вона захиталася, дю Бук'є метнувся і підхопив її на руки; перед ним розчинили двері, щоб він міг вільно пройти зі своєю величезною ношею. Палкий республіканець знайшов у собі сили, щоб, діючи за вказівками Жозетти, віднести стару панну в спальню і вкласти на ліжко. Жозетта, озброївшись ножицями, розрізала надмірно затягнений корсет. Дю Бук'є, не церемонячись, бризнув воду в обличчя панни Кормон і на її груди, широкі, як Лаура в повінь. Хвора розплющила очі, побачила дю Бук'є і, впізнавши його, сором'язливо зойкнула. Дю Бук'є залишив спальню, поступившись місцем шести жінкам, які ввійшли на чолі з пані Грансон, що сяяла з радості. Як у цій ситуації повівся пан де Валуа? Вірний своїм засадам, він прикрив відступ.

— Бідолашна мадмуазель Кормон,— сказав він, звертаючись до пана де Труавіля, не зводячи очей з присутніх і відразу припиняючи сміх високодумним поглядом,— вона страждає повнокрів'ям, але не хотіла пускати кров перед від'їздом у Пребоде (її маєток),— і ось наслідок, такі припливи частішають і навесні.

— Вона повернулася сьогодні під дощем,— втрутився абат де Спонд.— Видно, трохи застудилась, а від того й цей напад, вони в неї бувають. Ну та все вляжеться.

— Вона позавчора казала мені, що в неї не було нападу вже три місяці і додала, що дуже побоюється, як би не сталося цієї напасті.

"Еге, то ти одружений?" — подумав Жаклен, поглядаючи на пана де Труавіля, що знай прихлиськував собі каву маленькими ковтками.

Вірний слуга поділяв ошукані сподівання на одруження своєї господині. Хлопець кмітливий, він забрав зі столу лікери пані Анфу, що їх призначали для парубка, а не чоловіка якоїсь там росіянки. Всі ці дрібнички були помічені й стали приводом до насмішок. Абат де Спонд знав, з яким наміром їхав пан де Труавіль до Алансона, та через

неуважність нічого про те не сказав: адже ж йому й на думку не спадало, що небога може хоч трохи захопитися паном де Труавілем. Що ж до віконта, то, поглинутий метою своєї подорожі і, як більшість чоловіків, не дуже схильний говорити про свою дружину, він не мав нагоди оголошувати себе жонатим; зрештою, він думав, що мадмуазель Кормон знає про це. Коли дю Бук'є повернувся, його почали без кінця-краю розпитувати. У вітальню зайшла одна з шести жінок і повідомила, що прийшов лікар, що панні Кормон стало набагато краще, але вона мусить залишитися в ліжку і, мабуть, доведеться пустити їй кров. Незабаром вітальня була повнісінька. Відсутність панни Кормон розв'язала жінкам язики; вони багато говорили, розписуючи, перебільшуючи, роздували трагікомічну сцену, що розігралася з участю панни Кормон, сцену, якій судилося на другий день бути розголошеною на весь Алансон.

— От молодчага пан дю Бук'є! Як він вас доніс! Ну й сила! — сказала Жозетта своїй господині.— Він зблід, як побачив, що вам стало зле; виходить, він справді й досі вас любить.

Цією фразою завершився врочистий і страшний день.

На другий ранок розповіді про найменші обставини цієї комедії облетіли всі доми Алансона і, сказати на сором цього міста, вони викликали повсюдний регіт. Але затяті насмішники були б вражені з величі мадмуазель Кормон, коли б вони могли побачити, як другого дня після пускання крові, що дуже їй допомогло, вона з шляхетною гідністю і щирою християнською покірністю долі подала руку незумисному містифікаторові, щоб іти до сніданку. Послухали б ви, жорстокі жартівники, котрі глузували з неї, як вона казала віконтові:

— Пані де Труавіль важко буде знайти в Алансоні належне помешкання; зробіть мені ласку, пане,— займайте мій дім на весь час, поки влаштуєтесь у нашому місті...

— Але, мадмуазель, у мене дві дівчинки і два хлопчики, ми завдали б вам великої мороки.

— Не відмовляйте мені,— мовила вона, скорботно дивлячись на нього.

— Це саме пропонував вам у відписному листі і я, що послав його навмання,— сказав абат,— але ви його не отримали.

— Що, дядечку, ви знали...

Сердешна дівчина осіклась. Жозетта зітхнула. Ні віконт де Труавіль, ні дядечко нічого не помітили. Після сніданку абат де Спонд повів віконта, як було домовлено напередодні, оглянути будинки на продаж і придатні для забудови ділянки, що були в Алансоні.

Зоставшись сама у вітальні, мадмуазель Кормон із жалісливим виглядом сказала Жозетті:

— Дитино моя, тепер я стала людським посміховиськом для всього міста.

— Ну й хай! А ви, мадмуазель, виходьте заміж!

— Але ж, голуб'ятко, не можу я отак, ні сіло не впало, зробити вибір.

— Оввa! Я б на вашому місці вибрала собі дю Бук'є.

— Жозетто, пан де Валуа каже, що це такий республіканець!..

— Усі вони самі не знають, що патякають: адже розпускають чутку, ніби він обікрав республіку,— виходить, не так уже він піклується про неї,— відтяла Жозетта, виходячи з вітальні.

"Ця дівчина навдивовижу мудра",— подумала мадмуазель Кормон, зоставшись сама.

Її передбачливість підказувала, що тільки одруження втихомирить місто. Ця остання невдача, така відверто ганебна, могла довести її до крайнощів, бо людям, не наділеним розумом, тяжко відмовитись од раз обраного шляху, доброго чи лихого. Обидва підтоптані парубки зрозуміли, в якому становищі могла б опинитися стара панна, тому кожен із них постановив неодмінно навідати її вранці — дізнатися про її самопочуття і, висловлюючись по-парубочому, закинути вудочку. Пан де Валуа вирішив, що обставини вимагають ретельного туалету, він прийняв ванну, він прибрався старанніше, ніж звичайно. Вперше і востаннє Цезаріні випало бачити, з якою неперевершеною майстерністю він наклав легкий шар рум'ян. А дю Бук'є, цей незграбний республіканець, опанований нестримним прагненням, не надавав ніякої ваги туалетові, але примчав першим. Такі дрібнички вирішують людську долю так само, як і долю держав. Атака Келлермана під Маренго, приїзд Блюхера64 до Ватерлоо, презирство Людовіка XIV до принца Ежена65, дененський кюре — все це поважні причини успіхів і катастроф, історики відзначають їх; однак нікого ті причини не застерігають від нехтування дрібничок власного життя. А погляньте, до чого це призводить. Герцогиня де Ланже (див. "Історію тринадцяти") постригається в черниці через брак терпіння зачекати десять хвилин; слідчий Попіно (див. "Справу про опіку") відкладає на один день допит маркіза д'Еспара. Шарль Гранде66 повертається через Бордо замість того, щоб повернутися через Нант,— і все це називається випадковість, фатум. Хвилина, витрачена, щоб підрум'янитись, розбила всі надії шевальє де Валуа,— цей дворянин мав загинути саме в такий спосіб: він жив під опікою Грацій і мусив померти від їхньої руки. Саме в ту мить, коли шевальє кинув останній погляд на свій туалет, товстий дю Бук'є зайшов у вітальню вбитої горем жінки. Він трапив під ту хвилину, коли в її роздумах, де перевагу вже було повністю віддано панові шевальє, в неї зблиснула єдина думка на користь республіканця. "Самому Богові так угодно",— подумала стара дівка, побачивши дю Бук'є.

— Мадмуазель, не тлумачте криво мого поспіху. Я примчав сам, бо мені не хотілося доручати отому бовдурові Рене таку делікатну справу, як дізнатися про ваше здоров'я.

— Я цілком здорова,— відповіла вона зворушено.— Спасибі вам, пане дю Бук'є,— додала вона по невеликій паузі з особливим виразом у голосі,— за виявлену мені увагу й за клопіт, якого я вчора вам завдала...

Вона пригадала себе в обіймах дю Бук'є: цей випадок особливо видався їй виявом небесної волі. Вперше чоловік бачив її такою: із розірваним поясом, з розрізаною шнурівкою, зі всіма своїми жіночими скарбами, брутально витягненими з футляра, що їх приховував.

— Я ніс вас із такою приємністю, що ви мені видалися зовсім легенькою.

Тут мадмуазель Кормон поглянула на дю Бук'є, як іще не дивилась на жодного чоловіка в світі. Підбадьорений постачальник метнув на стару дівку багатозначний погляд, який пройняв її серце.

— Мені дуже шкода,— додав він,— що це не дало мені права тримати вас у своїх руках довіку. (Вона слухала його із зачарованим виглядом). Між нами кажучи, непритомна, там, на ліжку ви були прекрасні. Ніколи в житті я не бачив гарнішої жінки! Повні жінки саме тим і хороші, що, тільки-но відкриють свою красу, як тут же святкують свою перемогу!

— Вам захотілося поглузувати наді мною,— мовила стара дівка.— А це негаразд, бо все місто й так, мабуть, лихословить про те, що сталося зі мною вчора.

— Пані, мої почуття до вас ніколи не мінялися,— це така сама правда, як зовуть мене дю Бук'є. Навіть ваша відмова не вбила в мене надії.

Стара дівка опустила очі. Її хвилинна мовчанка жорстоко мордувала дю Бук'є. Та панна Кормон уже зважилась, вона звела очі, повні сліз, і ніжно глянула на нього.

— Якщо це так, пане,— почала вона тремтячим голосом,— обіцяйте мені лише жити по-християнськи, ніколи не суперечити моїм релігійним звичкам, залишити за мною право обирати собі сповідника, і я даю вам руку,— закінчила панна, простягаючи її своєму обранцеві.

Дю Бук'є схопив цю добру, тілисту руку, повнісіньку екю, й святобливо обцілував її.

— Але я прошу іще про одне,— вела далі панна, не відбираючи руки.

— На все пристаю, і якщо цього навіть неможливо виконати — виконаю (вираз Божона).

— Лишенько! — мовила стара панна,— В ім'я любові до мене вам доведеться взяти на душу один великий гріх, я розумію, бо брехня — один із семи смертних гріхів, але ви покаєтеся згодом, правда ж? Ми разом спокутуємо його... (Вони ніжно перезирнулися). Зрештою, може, це буде брехня, яку сама церква назвала "спасенна лжа"?

"Чи не буде й ця такою самою, як Сюзанна,— подумав дю Бук'є.— Ну й таланить!"

— Отже, мадмуазель? — сказав він.

— Ви повинні,— вела вона далі,— самі оголосити...

— Що?

— Що шлюб наш був домовлений півроку тому.

— Чарівна жінка! — сказав постачальник тоном щиро відданої людини...— На таку жертву можна погодитися заради істоти, яку обожуєш уже десять років.

— Навіть незважаючи на мою суворість? — спитала вона.

— Так, незважаючи на вашу суворість.

— Пане дю Бук'є, я була хибно думала про вас.

Вона знову простягнула йому свою тілисту, червону руку, яку дю Бук'є знову поцілував.

У цю мить двері відчинилися, й заручені, поглянувши, хто йде, побачили пречудового, але спізнілого шевальє де Валуа.

— А, ви вже на ногах, прекрасна владарко! — сказав він.

Вона всміхнулася панові шевальє і відчула, як серце їй защеміло. Пан де Валуа, чудово помолоділий і принадливий, скидався на Лозена67, що входить в Пале-Рояль до принцеси.

— Ну, дорогий Бук'є,— почав він насмішкувато, настільки був певний свого успіху,— пан де Труавіль з абатом де Спондом обмірюють ваш будинок, як присяжні оцінювачі.

— Відверто кажучи,— озвався дю Бук'є,— коли б віконт де Труавіль тільки захотів, я готовий хоч і сьогодні віддати йому свій будинок за сорок тисяч франків. Він мені тепер непотрібний!.. Якщо мадмуазель дозволить... Зрештою, рано чи пізно, а доведеться сказати... мадмуазель, можна сказати?

— Авжеж.

— Гаразд,— сказав колишній постачальник,— будьте першим, кому я оголошу: ну, дорогий шевальє... (мадмуазель Кормон потупила очі) оголошу про виявлену мені честь, яку я тримаю в таємниці вже близько півроку. За кілька днів ми поберемося, шлюбна угода вже готова, взавтра ми її підпишемо. Отже, ви розумієте, що мій дім по вулиці дю Сінь тепер мені зайвий. Я стиха підшукував покупця, тож абат де Спонд, що знав про це, цілком зрозуміло, повів пана де Труавіля до мене...

Ця незграбна брехня здавалась такою правдоподібною, що шевальє клюнув на неї. Слова дорогий шевальє були певною мірою реваншем Петра Великого Карлові XII під Полтавою за всі давніші поразки. Це була солодка помста за тисячі шпильок, які дю Бук'є ковтав мовчки. Втішений перемогою, він рухом бравого молодика провів рукою по волоссю і... зсунув перуку.

— Вітаю вас обох,— сказав шевальє з приємним виразом,— і бажаю вам того, чим кінчаються чарівні казки: і жили вони, поживали, добра наживали, та й мали вони гурт діточок! — І він заходився розминати понюх тютюну.— Але, пане добродію, ви забули, що у вас фальшивий чуб,— докинув він ущипливо.

Дю Бук'є почервонів. Перука його дюймів на десять з'їхала на потилицю. Панна Кормон звела очі, побачила голий череп і цнотливо потупилась... Дю Бук'є кинув на шевальє найотруйливіший погляд, якого будь-коли зупиняла жаба на своїй жертві.

"Бісові аристократи, ви всіляко нехтували мене, та настане день, коли я перечавлю вас!" — подумав він.

Панові де Валуа здалося, що він знову взяв гору. Та панна Кормон була аж ніяк не з тих відданиць, котрі здатні зрозуміти зв'язок між перукою дю Бук'є та побажанням шевальє Валуа; зрештою, якби вона й зрозуміла,— її рука вже була віддана. Пан де Валуа швидко зрозумів, що

все втрачено. Справді-бо, помітивши мовчання чоловіків, простодушна жінка намислила розважити їх.

— Пограйте вдвох в пікет,— сказала вона без лихої думки.

Дю Бук'є всміхнувся і, як майбутній господар дому, пішов по ломберний столик. Шевальє де Валуа, чи то втративши голову, чи прагнучи зараз узнати причину своєї поразки й зарадити лихові, покірно поплентав за постачальником, немов той баран, котрого ведуть до різниці. Він, здавалося, зазнав удару довбнею по голові, найтяжчого удару, що його будь-коли діставав чоловік; адже й дворянин, що не кажіть, може бути ошелешений. Невдовзі повернулись абат де Спонд і віконт де Труавіль. Мадмуазель Кормон миттю схопилася, метнулась у передпокій, відвела дядечка вбік і сказала йому на вухо про своє рішення. Дізнавшись, що будинок по вулиці дю Сінь відповідає запитам пана де Труавіля, вона попросила майбутнього чоловіка про одну послугу — сказати, нібито дядечкові було відомо, що дім продається. Вона, знаючи абатову неуважність, боялася довірити цю брехню старенькому. Брехня розцвітала буйно, так немовби то була найщиріша чеснота. Увечері весь Алансон знав уже важливу новину. Протягом чотирьох днів місто було збентежене, як у дні лихопомних 1814-1815 років. Одні сміялися, інші припускали можливість такого шлюбу; ці ганили, ті схвалювали. Середній стан Алансона був щасливий, вбачаючи в тому свою перемогу. Другого дня в колі своїх друзів шевальє де Валуа мовив убивчі слова:

— Кормони кінчили тим, із чого вони й почали! Від управителя до постачальника — рукою подати!

Новина про вибір, що його зробила панна Кормон, прошила серце бідолашному Атаназові, та він нічим не виказав жахливого збентеження, що опанувало його. Про заручини він довідався в домі голови суду дю Ронсере, де його мати грала в бостон. Пані Грансон глянула на сина в дзеркало, їй здалося, що він зблід, але син був блідий іще зранку, бо невиразні чутки дійшли до нього. Мадмуазель Кормон була для Атаназа

картою, на яку він ставив своє життя, і тепер його обіймало крижане передчуття катастрофи. Коли душа й уява перебільшують лихо і перекладають його надто гнітючий тягар на плечі й чоло; коли розбивається здавна виплекана надія, що своїм здійсненням приборкала б вогненного коршака, який уп'явся пазурами в серце; коли людина, зневірившись у власних силах, водночас утрачає надію на майбутнє і вже не покладається на всесильного Бога,— вона розбивається на смерть. Атаназ за своїм вихованням був продуктом імператорської епохи. Віра в своє призначення, ця релігія Імператора, спустилася з трону до останніх рядів армії, до самих шкільних парт.

Атаназ, утупившись очима в карти пані Ронсере, стояв у заціпенінні, яке надавало йому байдужого вигляду, і пані Грансон подумала, що вона помилялася стосовно синових почуттів. Удавана байдужість Атаназа пояснювала його відмову покласти на жертву цьому шлюбові свої ліберальні погляди — слово, навмисне створене для імператора Олександра, і пустила його у вжиток пані де Сталь68 за допомогою Бенжамена Констана69. Починаючи з цього фатального вечора, сердешний хлопець обрав собі для прогулянок наймальовничіший куточок на березі Сарти, звідки пейзажисти, залюблені в Алансон, робили етюди його панорами. У цій місцині розташувалося кілька млинів. Річка звеселяла навколишні луги. Сартське узбережжя оздоблювали крислаті дерева, мальовничо розкидані уздовж річки. Хоча ці обшири й здавалися трохи пласкими, їм не бракувало скромної зграбності, такої властивої для Франції, де світло не стомлює очей східною яскравістю, а тумани не пригнічують надмірною тривалістю. Це була пустельна околиця. В провінції ніхто не милується красою природи, чи то зазнавши переситу, чи то через цілковиту відсутність поетичного бачення. Якщо в провінції трапляються алеї для прогулянок, якась набережна, звідки одкривається далечінь,— туди нікого не вабить. Атаназ уподобав цей відлюдний, пожвавлений річкою закуток, де під першими усмішками весняного сонця насамперед зеленіли луки. Ті, кому випадало бачити, як він сидить там під тополею, хто помічав його глибокий погляд, інколи казали пані Грансон: "У вашого сина є щось на душі".

— Я знаю, чим він заклопотаний,— відповідала мати із задоволеним виглядом, даючи зрозуміти, що він міркує над великим трудом.

Атаназ уже не втручався в політику, він більше не висловлював власної думки, вряди-годи він здавався веселим, іронічно веселим, як людина, що подумки ганьбить увесь світ. Цей юнак, який не поділяв провінційних поглядів і провінційних задоволень, мало кого обходив, ба навіть не викликав ні в кого зацікавлення. Коли ж хтось починав про нього розмову з його матір'ю, то хіба що з поваги до неї. Не було жодної душі, котра виявляла б якусь прихильність до душі Атаназа; жодна жінка, жоден друг не приходили осушити йому сльози, він ронив їх у води Сарти. Якби на ту пору з'явилася тут чарівна Сюзанна, скільки бід відвернула б зустріч цих двох істот, бо вони кохали б одне одного. А вона таки приїхала сюди. Розповідь про одну досить незвичайну пригоду, яка почалася близько 1799 року в "Корчмі Мавра", збудила Сюзаннине честолюбство і зворушила її по-дитячому примхливу уяву. Одну паризьку дівчину, прегарну, мов янгол, поліція підіслала, щоб звабити маркіза де Монторана, одного з ватажків, що їх призначали Бурбони для командування шуанами; вона зустрілася з ним у "Корчмі Мавра" саме тоді, коли він повертався з походу на Мортань; вона його звабила і зрадила. Ця легендарна особа, ця влада краси над чоловіком, усі взаємини між Марі де Верней та маркізом де Монтораном70 засліпили Сюзанну; вже з молодого віку вона прагнула верховодити над чоловіками. За кілька місяців після своєї втечі, вирядившись із якимось художником до Бретані, вона не втрималася від утіхи заглянути по дорозі в рідне місто, їй кортіло побачити Фужер, де сталася розв'язка маркізової пригоди, і відвідати театр тих яскравих дій, про трагічні епізоди яких, недостатньо вивчені, вона чула ще з дитинства. Крім того, вона хотіла показатися в Алансоні, тим паче в такому блискучому супроводі й до того перемінившись, що й не впізнати. Вона мала намір водночас допомогти своїй матері і в якийсь делікатний спосіб передати бідолашному Атаназові певну суму грошей: адже в наш час гроші для генія те саме, що в середні віки бойовий кінь та обладунок, що його Ревекка здобула для Айвенго71.

Цілий місяць у місті робили найхимерніші припущення щодо одруження панни Кормон. Складалися дві партії — недовірків, що заперечували можливість цього шлюбу, та віруючих, котрі стверджували його. Наприкінці другого тижня партія недовірків зазнала разючого удару: будинок дю Бук'є був проданий за сорок тисяч франків панові де Труавілю, який хотів купити в Алансоні зовсім скромний будинок, бо згодом, по смерті княгині Шербелової, мав переселитися до Парижа: він мав намір спокійно очікувати на спадщину, впорядковуючи тим часом свій маєток. Сам продаж будинку здавався переконливим фактом. Недовірки однак не поступалися. Вони стояли на своєму, мовляв, жениться чи не жениться пан дю Бук'є, а на самій оборудці він таки добре погрів руки: адже будинок обійшовся йому всього в двадцять сім тисяч франків. Віруючих обеззброїла така рішуча заява недовірків. Шуанелеві, нотарю панни Кормон, запевняли ті ж таки недовірки, досі ніхто й словом не обмовився про шлюбну угоду. На двадцятий день недовірки, непохитні в своєму переконанні, здобули перемогу над віруючими. Пан Лепрессуар, нотар лібералів, прийшов у дім панни Кормон, і там було підписано шлюбну угоду. Це була перша з численних жертв, що їх панна Кормон надалі мусила підносити своєму чоловікові. Дю Бук'є палав лютою ненавистю до Шуанеля; він приписував його впливові відмову, яку дістав колись від мадмуазель Арманди, а через те, мовляв, і панна Кормон йому відмовила. Старий дебелень Директорії умудрився піднестися до поважної панни, яка вважала, що не зуміла збагнути прекрасної душі постачальника, і тому їй хотілося загладити свою провину перед ним: задля любові вона пожертвувала своїм нотарем. Усе-таки вона ознайомила його з угодою, і Шуанель, людина, гідна бути Плутарховим72 героєм, письмово запевнив інтереси панни Кормон. Саме ця обставина й стала єдиною причиною, через яку зволікали з весіллям. Панна Кормон одержала кілька анонімних листів. На великий подив, вона дізналася, що Сюзанна своєю непорочністю могла б перевершити її саму і що спокусник у парику вже нездатний на такі подвиги в любовних походеньках. Панна Кормон до анонімних листів поставилася зневажливо; проте вона написала Сюзанні, щоб з'ясувати справи, що стосувалися Товариства допомоги матерям. Сюзанна, яка, зрозуміло, довідалася про майбутнє одруження

дю Бук'є, призналась у своїх хитрощах і повернула Товариству тисячу франків, зробивши вельми кепську послугу колишньому постачальникові. Панна Кормон скликала нараду Товариства, де постановили надалі подавати допомогу не з огляду на майбутнє лихо, а тільки по тому, як воно станеться. Незважаючи на каверзні підступи, що на втіху всього міста стали приводом до пліток, поширюваних із неабияким смакуванням, шлюбну угоду оголосили в церкві і в мерії. Атаназові довелося підготувати свідоцтво про шлюб. Задля суспільної цнотливості й загального спокою наречена виїхала до Пребоде, куди, навідуючи її, двічі на день приїздив дю Бук'є: вранці з пишним неоковирним букетом і надвечір, десь під обідню пору. Кінець кінцем одного сльотавого червневого дня, в передобідню пору, в алансонській парафіяльній церкві, на очах усього міста відбулося вінчання панни Кормон і сумнівного, як подейкували недовірки, пана дю Бук'є. З дому до мерії і з мерії до церкви їхали в розкішній, як на Алансон, колясці, що її дю Бук'є тайкома виписав із Парижа. Все місто розцінювало втрату старої бідки як своєрідне громадське лихо. Римар із вулиці Порт де Сеез галасливо бідкався з того приводу, бо втратив п'ятдесят франків річного прибутку, що діставав за лагодження того тарантаса. Алансонцям нагнала страху розкіш, яка заводилась у місті завдяки домові Кормонів. Кожен побоювався, що подорожчають харчі, підскочить плата за комірне і плавом попливуть до міста предмети паризького вмеблювання. Декотрих розбирала така цікавість, що вони давали Жакленові по кілька су, аби зблизька роздивитися коляску, яка зазіхала на економіку краю. Пара коней, куплених в Нормандії, також неабияк налякала городян.

— Уже нам не продати коней свого заводу приїжджим баришникам, коли ми самі купуємо їх бозна-де,— казали в колі дю Ронсере.

Хоч на перший погляд цей висновок і здавався безглуздим, проте в ньому була глибока думка щодо можливостей краю загрібати чужі гроші. На думку провінції, національне багатство полягає не так в активному обігові грошей, як у безцільному накопичуванню. І врешті-решт справдилося пророцтво старої дівки. Пенелопа здохла від плевриту, на який вона захворіла за півтора місяці до весілля господині;

нічого не могло її врятувати. Пані Грансон, Марієтта, пані дю Кудре, пані дю Ронсере — все місто помітило, що мадам дю Бук'є ступила в церкву лівою ногою: прикмета тим більше жахлива, що о тій порі слово лівий стало набувати політичного значення. Священик, який мав виголосити проповідь, ненароком розгорнув молитовника на задушній молитві. Отже, це одруження супроводжувалося такими фатальними обставинами, такими грізними, такими зловісними, що ніхто не передбачав у ньому нічого доброго. Все складалося геть зовсім кепсько. Весілля ніякого не гуляли, бо обоє повінчані відразу поїхали до Пребоде. Тож люди гомоніли, що паризькі звичаї беруть гору над провінційними. Ввечері алансонці тільки й правили теревені про всі ті нісенітниці; ті, хто сподівався на лукуллівський бенкет73, неодмінний на провінційних весіллях, що його вважали за обов'язкову данину, майже всі обурювалися. Зате весілля Жозетти й Жаклена відбулося весело; лише ця пара і спростувала лихі віщування.

Дю Бук'є захотілося пустити всі гроші за власний будинок на ремонт і осучаснення старого особняка Кормонів. Тому він вирішив прожити півроку в Пребоде і переселив туди дядечка де Спонда. Ця новина вжахнула все місто, кожного пойняло передчуття, що дю Бук'є заповзявся потягти край на згубний шлях комфорту. Цей страх іще збільшився, коли одного ранку городяни побачили, що дю Бук'є, їдучи із Пребоде у Валь-Нобль, щоб припильнувати, як посуваються роботи по ремонту особняка, сидить у тільбюрі, куди запряжено недавно купленого коня, а поруч красується вирядженний у ліврею Рене. Почав дю Бук'є свою господарську діяльність із того, що вклав усі жінчині заощадження в ренту державної скарбниці, яка йшла по шістдесят сім франків п'ятдесят сантимів. Постійно граючи на підвищення, він за рік зробив собі особистий капітал, що майже дорівнював жінчиному. Та всі грізні віщування, всі згубні новації перевершила одна подія, котра була тісно пов'язана з цим шлюбом і надала йому, здавалося, ще більшої фатальності. Весільного вечора Атаназ із матір'ю по обіді сиділи за десертом у вітальні перед коминком, в якому служниця розвела невеликий вогонь, що його по-тамтешньому називають почастувальним.

— Так і буде! Якщо ми залишилися уже без мадмуазель Кормон, доведеться ввечері піти до голови дю Ронсере,— сказала пані Грансон.— Господи, ніяк не звикну звати її пані дю Бук'є, навіть язик не повертається вимовити це ім'я.

Атаназ похмуро й силувано глянув на матір; йому бракувало сил усміхнутися їй, але він хотів якось подякувати за цю простодушну спробу, яка хай і не гоїть ран, зате полегшує страждання.

— Матусю,— промовив він, і голос його прозвучав так по-дитячому, так ніжно, як звучало давним-давно це забуте звернення.— Люба матусю, не йдім іще, тут так добре перед вогнем!

Мати, не збагнувши розумом, серцем пристала на це останнє прохання горем убитого сина.

— Добре, дитино моя, зостанемось,— сказала вона.— Мені, звичайно, приємніше погомоніти з тобою, послухати, які в тебе плани, аніж провести вечір за грою в бостон, де я можу програти якийсь гріш.

— Ти сьогодні дуже гарна, і мені любо дивитися на тебе. До того ж і думи мої пасують до цієї нужденної віталеньки, де нам довелося чимало вистраждати.

— Де нам належить і далі страждати, бідолашний мій Атаназе, доки ти не досягнеш успіху. Мене не лякають злигодні, але як мені, скарбе мій, дивитися, що так безрадісно минає твоя прекрасна молодість! Усе ж твоє життя — самий лише труд! Ці думки — найважча хвороба для матері; вони мордують мене вечорами, а вранці під їхнім тягарем я прокидаюся. Боже мій, Боже мій! Чим я прогнівила тебе? За які гріхи ти караєш мене?

Вона пересіла з крісла на дзиґлик і нахилилася до Атаназа, притуливши голову йому до грудей. У щирих материнських почуттях

завжди є чарівність залюбленості. Атаназ цілував очі, чоло, сиве материне волосся зі святим почуттям, прагнучи припасти душею до всього, до чого торкалися губи.

— Я вже ніколи нічого не досягну,— сказав він, намагаючись приховати від матері фатальний намір, що закрався йому в голову.

— Отакої! Ти що, падаєш духом? Ти ж сам казав, що розум усе зможе. Хіба Лютер, маючи всього лише десять пляшечок чорнила, десять стоп паперу й непохитну силу волі, не збурив усієї Європи? Ти заживеш великої слави і творитимеш добро тими самими засобами, якими він творив зло. Чи не твої це слова? Сам бачиш, як уважно я слухаю тебе; я розумію тебе краще, ніж ти гадаєш, бо ще й досі ношу тебе під серцем, і найменша твоя думка відбивається в мені, як відбивався колись твій найменший порух.

— Розумієш, мамо, я тут не доб'юся нічого, і мені не хочеться, щоб ти була свідком моїх страждань, моїх зусиль, моєї скорботи. О моя матусю, дозволь мені покинути Алансон; я волію страждати далеко від тебе.

— А я хочу завжди бути біля тебе,— з гідністю мовила мати.— І то б я погодилася, щоб ти страждав далеко від мене, твоєї сердешної матері, що стане тобі за наймичку, коли виникне потреба, а буде на те твоя воля,— зникне, щоб не стояти на заваді тобі, і навіть тоді не нарікатиме, що ти загордився. Ні, ні, Атаназе, ми ніколи не розлучимось.

Атаназ так палко обняв матір, як умирущий обіймав би саме життя.

— І все ж таки я так хочу,— наполягав він,— інакше ти мене втратиш. Страждати подвійно, за тебе й за себе — то для мене смерть. Адже ти хочеш, щоб я жив?

Пані Грансон розгублено дивилася на сина.

— Он що в тебе на думці! Мені вже про те казали. Отже, ти їдеш?

— Так.

— Ти не поїдеш, не сказавши мені всього, не попередивши мене. Тобі ж потрібні речі, гроші. У мене в нижній спідниці зашиті кілька золотих, візьми їх.

Атаназ заридав.

— Це все, що я хотів тобі сказати,— знову почав він.— Тепер я проведу тебе до голови. Ходімо...

Мати й син вийшли. Атаназ розстався з матір'ю на порозі дому, де вона мала провести вечір. Він довго дивився на світло, що пробивалося крізь щілини віконниць; притулившись до них, він слухав, і його пойняла якась шалена радість, коли десь за чверть години до нього долинув голос матері: "Великий шолом у чирви!"

— Бідолашна матусю! Я одурив тебе,— мовив він, виходячи на берег Сарти.

Він підійшов до гарної тополі, під якою стільки передумав за останні півтора місяці й де влаштував собі сидіння з двох великих каменів. Він милувався на красиву природу, що була о тій порі освітлена місяцем; протягом якогось часу перед ним пропливли вимріяні картини його славного майбутнього: він пройшов крізь міста, охоплені хвилюванням від самого звучання його імені; він чув вітальні оплески юрби, він вдихав фіміам свят, він уклонився видінню свого життя, він купався в сяйві власної слави, він спорудив собі монумент, він подумки скликав всі свої нездійсненні мрії, щоб сказати їм на останньому олімпійському бенкеті "простіть мене". Таке чарівне видиво могло тривати лишень якусь хвилину, і раптом воно розвіялося навіки. В цю останню мить він обійняв прекрасне дерево, до якого прихилився, як до вірного друга; тоді запхав

до кишені сюртука два камені й застебнув ґудзики. З дому він навмисне вийшов без капелюха. Він одшукав те глибоке місце, що його давно вже намітив; потім рішуче ковзнув у воду, намагаючись, щоб не було ніякого шуму, і все сталося безшумно. Коли десь о пів на десяту пані Грансон повернулася додому, служниця нічого не сказала їй про Атаназа, вона подала господині листа; пані Грансон розгорнула його й прочитала ці кілька слів: Добра моя матусю, я виїхав, не гнівайся на мене.

— От тобі й маєш! — вигукнула вона.— Добре діло. Він мене підвів. А білизна? А гроші! Ну, та він напише, і я поїду до нього. Діти завжди гадають, ніби вміють перехитрити батьків! — І вона спокійно лягла спати.

За день до цього, вранці, як і сподівалися рибалки, Сарта розлилась. О такій порі збурені води гонять силу-силенну в'юнів із її струмків. Он чому на тому місці, де пірнув горопашний Атаназ, певний що його ніколи не знайдуть, опинилися сіті. Близько шостої години ранку рибалка витягнув труп молодого самогубця. Дві-три приятельки, які прийшли до нещасної вдови, з великою обережністю підготували її до прибуття страшних останків. Неважко собі уявити, як звістка про самогубство прогриміла на весь Алансон. Ще напередодні в бідолашного генія не було жодного прихильника; другого ж дня по його смерті тисяча голосів вигукували: "Хто-хто, а я, звісно, допоміг би йому!" Як вигідно виставити себе благодійником, нічого не втрачаючи! Шевальє де Валуа прояснив це самогубство. З почуття помсти дворянин розводився про чисте, щире, прекрасне Атаназове кохання до панни Кормон. Пані Грансон, яку під'юдив шевальє, згадала найдрібніші обставини і потвердила розповідь шевальє. Історія ставала дуже зворушливою, деякі жінки плакали. Горе пані Грансон було зачаєне, німе, не кожному зрозуміле. Материнська скорбота по дітях буває двояка. Інколи люди розуміють глибину цієї печалі. Втрата сина, шанованого, любого, молодого й вродливого, що був на шляху до успіху та багатства, чи вже прославленого, збуджує загальне співчуття; світ поділяє це горе і, надаючи йому більшої сили, полегшує його. Але є інша скорбота, скорбота матері, яка сама-одна знає, що важив для неї син, яка сама-

одна помітила скарби цього, немилосердно рано стятого життя; в такому горі приховують свій креп, проти якого бліднуть кольори всіх інших жалобних знаків. Горя цього не змалювати; на щастя, мало жінок знає, яку струну серця воно обриває назавжди. Ще до того, як пані дю Бук'є повернулася до міста, дружина голови дю Ронсере, одна з палких прихильниць Рози, поспішила кинути цього трупа на троянди її втіх і повідомила приятельку, якого кохання вона зреклась; головиха нишком улила не одну краплю полинової горілки в мед першого місяця її пошлюбного життя. Повертаючись до Алансона, мадам дю Бук'є випадково здибалася на розі вулиці дю Валь-Нобль із панею Грансон. Погляд мрущої з горя матері вразив стару дівку в саме серце. В тому погляді було тисячократне повторення прокляття — тисяча іскор в промені. Той погляд вжахнув пані дю Бук'є, він віщував їй, він накликав на неї нещастя. Того самого вечора, коли сталася катастрофа, пані Грансон, одна з тих, хто був найворожіше настроєний проти міського кюре, хто завжди тягнув руку за вікарія церкви Святого Леонарда, здригнулася на саму думку про непохитність католицького вчення, яке проповідувала його партія. По тому як вона власноручно одягла сина в саван, згадуючи Богоматір, пані Грансон, страждаючи душею від страшної скорботи, подалась до свого панотця. Вона застала скромного священика за роботою: він розкладав ручки лляного прядива, що їх давав прясти всім тим бідним жінкам і дівчатам, котрі не могли знайти в місті роботи; це було розумне доброчинство, яке врятувало од злиднів не одну родину, нездатну до жебрацтва. Кюре залишив своє прядиво й поспішив провести пані Грансон у вітальню. Зажурена мати побачила приготовлену для нього скромну вечерю, що нагадувала її власний стіл.

— Пане абате,— почала вона,— я прийшла вас благати...— вона залилася слізьми, не маючи сили закінчити фразу.

— Знаю, що вас привело,— мовила свята людина.— Покладаючись на вас, пані, і на вашу родичку пані дю Бук'є, гадаю, вам пощастить уласкавити сеезького єпископа. Так, я помолюся за вашу нещасну дитину; так, я відслужу по ній парастас; але постараємось уникнути

розголосу, не дамо приводу лихим людям напхатися в церкву зі всього міста... я сам-один, без причету, вночі.

— Авжеж, авжеж, як уже самі зволите, аби лише він покоївся у святій землиці,— сказала бідолашна мати, беручи й цілуючи священикові руку.

Отож близько півночі чотири хлопці, найщиріші Атаназові товариші, крадькома перенесли домовину до парафіяльної церкви. Там уже зібралося кілька подруг пані Грансон — гурток зодягнених у чорне жінок, із опущеними вуалями, та ще сім-вісім юнаків, котрим звіряв свої думи цей занапащений талант. Чотири свічники освітлювали домовину, покриту чорним крепом. Панотець, якому прислужував скромний хлопчина з криласу, проказав молитву за упокій душі. По тому самогубця однесли в самий закут цвинтаря, де хрест із почорнілого дерева, без напису, позначував матері його могилу. Атаназ жив і помер у темряві. Ніхто жодним словом не звинуватив священика, єпископ мовчав. Материнське благочестя спокутувало синову безбожність.

Минуло кілька місяців, і якось увечері сердешна, знавісніла від горя жінка, пойнята, як і всякі знедолені, незбагненним жаданням припасти палкими устами до своєї гіркої чаші, надумала подивитися на місце синового самогубства. Може, то інстинкт підказав їй, що під тополею вона розгадає його передсмертні думи; а може; їй захотілося побачити те, на що востаннє дивився син. Для одних матерів таке місце — плаха, для інших — святиня. Терплячі анатоми людської природи ніколи не перестануть повторювати істин, що об них повинні розбиватися всі теорії, закони й філософські системи. Скажемо ще раз про те, що намагання міряти людські почуття єдиною мірою — безглуздя; у кожної людини почуття поєднуються з елементами, властивими лише їй, і прибирають її подобу.

Пані Грансон ще здаля помітила жінку, яка, підійшовши до фатального місця, вигукнула: "Так ось де це сталося..." Лише одна істота оплакувала Атаназа так, як оплакувала його матір. Цією істотою

була Сюзанна. Приїхавши вранці до "Готелю Мавра", вона дізналася про нещастя. Якби бідолашний Атаназ був живий, вона, мабуть, зробила б те, про що мріють шляхетні, але вбогі, і що ніколи й на думку не спадає багачам, вона послала б йому кілька тисяч франків, написавши: "Гроші, що їх позичив ваш батько другові, боржник вертає вам". Цю янгольську хитрість Сюзанна надумала під час подорожування.

Куртизанка помітила пані Грансон і поквапно пішла, промовивши: "Я його кохала!"

Сюзанна, згідно зі своєю вдачею, не поїхала з Алансона, доки не обернула на водяні лілеї флердоранж, що прикрашав молоду; вона перша оголосила, що мадам дю Бук'є назавжди останеться панною Кормон. Єдиним слівцем вона відомстила і за Атаназа, і за дорогого їй шевальє де Валуа.

Алансон став свідком іще одного самогубства, але повільного, що збуджувало зовсім інший жаль, бо Атаназа швидко забула громадськість, яка намагається та й мусить скоріше забувати своїх небіжчиків. Горопашний шевальє де Валуа вмирав живцем, він убивав себе, тільки-но прокидаючись, щоденно чотирнадцять років поспіль. Через три місяці після одруження дю Бук'є алансонське товариство не без подиву помітило, що сорочка шевальє пожовкла, а волосся зачесане абияк. Закошлатілий шевальє де Валуа перестав існувати! Кілька зубів, білих як слонова кістка, дезертирували з бойового поста, і ні один спостерігач людського серця не міг би сказати, не міг би встановити, до якого корпусу вони належали, чи були вони з туземного легіону, рослинного чи тваринного похождення, чи відібрав їх у шевальє час, чи він сам забув їх у шухлядці туалетного стола. Краватка, збайдужівши до елегантності, скрутилась, як мотузка. Серги забруднилися й поблякли. Зморшки на обличчі поглибшали, потемніли, а шкіра стала подібна до пергаменту. Занедбані нігті частенько були обведені чорною смужкою. На жилеті залишалися плями тютюнової потерті, що нагадували осіннє листя. Вата в вухах поновлювалася вряди-годи. На чоло осів смуток і жовтою пеленою опускався в западини зморшок. Одне слово, прегарна

споруда, так пильно підтримувана, дала тріщину і показала могутню силу духу над плоттю; адже наш білявий шевальє, наш герой-залицяльник загинув, тільки-но розбилась його надія. Досі ніс шевальє виставляв себе в найвигіднішому світлі; ніколи не ронив ні чорних крупинок, ні бурштинових крапель; але тепер цей ніс, забруднений тютюновими окрушинами, що виглядали з ніздрів, знеславлений слиззю, яка стікала жолобком над верхньою губою,— цей ніс, що вже не дбав про свій приємний вигляд, показав, яких неймовірних зусиль доводилося докладати панові шевальє, щоб тримати його в належному стані, цей ніс показував ту велику турботу, яку раніше старий парубок приділяв піклуванню про власну персону і яка своєю наполегливістю свідчила про всю велич і непохитність шлюбних зазіхань шевальє на панну Кормон. Пан де Валуа був геть розчавлений каламбуром де Кудре, який, зрештою, завдяки шевальє позбувся служби. То була перша відомста, до якої вдався добродушний шевальє. Одначе, каламбур був убивчий і на сто кроків залишив позаду всі можливі каламбури чиновника опікунської ради: пан Кудре, споглядаючи ту носову революцію, назвав шевальє Нерестаном*.

* Це прізвисько утворене з двох французьких слів: іменника néz, що означає ніс, та дієслова rester — залишатися. Отже, Нерестан — той, що зостався з носом, тобто, дістав одкоша.

Кінець кінцем анекдоти шевальє пішли за прикладом його ж зубів; далі порідшали й дотепні слівця; зате апетит не підупав: серед усіх потрощених надій уцілів лише єдиний шлунок; якщо шевальє готував свої понюхи тютюну досить мляво, то їв він із колишньою ненатлістю. Вам стане ясно, до якого убозтва думки призвела його ця катастрофа, коли взнаєте, що тепер пан де Валуа навіть рідше, ніж колись, пускався в розмови з княгинею Горіцею. Коли шевальє якось прийшов до мадмуазель Арманди, одна з його литок опинилась попереду великої гомілкової кістки. Делебі, таке банкрутство елегантності було страхітливе й ошелешило весь Алансон. Молодявий бадьорий чоловік перетворився на діда. Добродій, сповнений снаги, через душевний занепад сил, переступивши з п'ятдесяти років одразу в дев'яносто,

налякав товариство. До того ж він виявив свою таємницю: всі здогадалися, що він чигав на мадмуазель Кормон; терпеливий мисливець, шевальє цілився впродовж десяти років і... проґавив свою здобич. Нарешті немічна Республіка взяла гору над мужньою Аристократією, і то в самий розпал Реставрації! Форма перемогла зміст, дух подолала матерія, дипломатію — бунт. Останнє лихо! Якась покривджена гризетка викрила ранкові втіхи шевальє, і про нього пішла неслава, як про людину розпутну. Ліберали поклали йому на карб всіх байстрят, що їх досі привинювали дю Бук'є, і Сен-Жерменське передмістя Алансона з великою гордістю зустріло цю новину; посміхаючись, воно говорило: "Молодчага шевальє, а що йому залишалося робити?" Воно пожаліло шевальє, прийняло його в своє лоно, воскресило його усмішки, а над головою дю Бук'є нависла грізна зненависть. Одинадцять осіб покинули салон Кормон і перекинулися в табір д'Егріньйонів.

Через цей шлюб в Алансоні найперше окреслилися дві партії. Дім д'Егріньйонів репрезентував тут вищу аристократію, бо, повернувшись на батьківщину, до нього пристали Труавілі. Дім Кормонів, спритними заходами дю Бук'є, став виразником тих згубних поглядів, які, не будучи ні справді ліберальними, ані рішуче роялістськими, породили виступ двохсот двадцяти одного депутата саме того дня, коли визначилася боротьба між найсвященнішою і найбільшою, єдино достеменною королівською владою та найоблуднішою, найдеспотичнішою, так званою парламентською, що її здійснюють виборчі зібрання. Салон дю Ронсере, таємно зв'язаний із салоном Кормон, став одверто ліберальним.

Після повернення з Пребоде абат де Спонд терпів безперервні мордування, що їх він приховував у душі, нічого не кажучи про них небозі; однак він одкрив душу тільки мадмуазель Арманді, признавшись їй, що віддав би перевагу, якби до того дійшло, панові де Валуа перед, з дозволу сказати, паном дю Бук'є. Ніколи ласкавий шевальє не дозволив би собі безцеремонно перечити в чому-небудь бідолашному старому, якому залишалося жити кілька днів. Дю Бук'є все в домі зруйнував. Немічні сльози навернулися на згаслі очі абата, коли він бідкався:

— Мадмуазель, у мене нема вже затишних алей, де я прогулювався протягом п'ятдесяти років. Мої улюблені липи позрізувані під самий корінь. В годину моєї смерті Республіка ще раз являється до мене в подобі страшного руйнівника моєї оселі.

— Будьте вибачливі до своєї небоги,— сказав на те шевальє де Валуа,— Республіканські ідеї — перша хиба молодості, що шукає свободи, а знаходить найжахливіший деспотизм, деспотизм безсилої черні. Вашу нещасну небогу не по вині покарано.

— Що очікує мене в цьому домі, де на стінах понамальовані голі танцівниці? Де віднайти мені липи, під якими я читав молитовника?

Так само, як і Кант74, що втратив нитку своїх думок по тому, як зрубали сосну, на яку він звик дивитися під час своїх розмірковувань, бідолашний абат не знаходив натхнення в молитвах, проходячи алеями, де вже не було тіні. Дю Бук'є наказав насадити там англійський парк!

— Так ліпше,— всупереч власній думці сказала пані дю Бук'є, скоряючись напученням абата Кутюр'є, що велів їй всіляко догоджати чоловікові.

Старий дім після реставрації втратив свою колишню пишноту, свою старожитню чарівливу подобу. Як шевальє де Валуа, занедбавши свій вигляд, утратив самого себе, так буржуазна велич салону Кормон розвіялась, тільки-но перефарбували його на біло-золоті тони, оббили стіни голубим шовком і обставили турецькими диванами червоного дерева. В їдальні, опорядженій в новітнім стилі, страви, здавалося, простигали швидше і їли там уже не так, як перше. Пан дю Кудре запевняв, що навіть каламбури застрягали в горлі, тільки-но він скине погляд на всі намальовані на стінах фізіономії, які витріщають на нього очі. Зокола будинок дихав іще провінцією, та всередині вже відчувався смак постачальника часів Директорії. На всьому було помітно відбиток поганого смаку біржового маклера: колони оздоблені під мармур,

дзеркальні двері, грецькі профілі, ліпні карнизи, мішанина всіх стилів, недоречна пишнота. В Алансоні тижнів зо два тільки й розмов було, що про нечувану розкіш. За яких два місяці стали нею пишатися деякі багаті фабриканти, поновивши обставу, влаштували в себе прекрасні вітальні. В місті почали з'являтися модні меблі. Тут можна було побачити навіть астральні лампи! Абат де Спонд один із перших збагнув зачаєне горе, що його цей шлюб вніс в особисте життя улюбленої небоги. Шляхетна простота — особливість, яка визначала їхнє спільне існування, зникла першої ж зими коли дю Бук'є справляв по два бали на місяць. Цигикання скрипок і нечестива музика світських гулянь у цій священній господі! Абат, уклякнувши навколішки, молився весь час, поки тривали веселощі! Згодом мало-помалу переінакшилась і політична система, що панувала в цьому статечному домі. Головний вікарій розкусив дю Бук'є, він здригнувся від його наказового тону; він, бувало, помічав сльози на очах небоги, коли вона втратила змогу розпоряджатися своїми статками, коли її чоловік довірив їй піклуватися лише білизною, столом і всім тим, що було призначено жінці. Роза вже не командувала слугами; вони тепер виконували вказівки тільки самого хазяїна; на Жаклена покладено лише кучерські обов'язки, Рене було призначено на грума, із Парижа привезли нового кухаря, Марієтту поставили перемивати посуд. Під рукою пані дю Бук'є залишилася тільки Жозетта. А знаєте ви, чого коштує позбавлення солодкої звички владарювати? Якщо тріумф волі — одне з п'янких вдоволень у житті великих людей, то для людей обмежених — у тому все життя. Треба побути міністром і впасти в неласку, щоб збагнути страждання, що його терпіла пані дю Бук'є, коли її було принижено до становища цілковитого закріпачення. Як часто вона мусила сідати в екіпаж проти своєї волі, зустрічатися з людьми, котрі їй були не до серця; вона більше не тримала в руках своїх улюблених грошей, вона, що звикла вільно витрачати, скільки їй завгодно, тепер була позбавлена такої можливості. Хіба всяке нав'язане обмеження не викликає бажання переступити його? Хіба все, що порушує свободу волі, не завдає страждань? Та все це були лише квіточки. Кожна поступка, що її ця бідолаха робила матримоніальній владі, походила тоді з любові до чоловіка. Попервах дю Бук'є добре ставився до дружини; він був чудовий, кожного разу зазіхаючи на її

право, він спирався на переконливі доводи. В кімнаті, так довго порожній, вечорами перед каміном чулися подружні голоси. Тож два перші роки свого шлюбного життя пані дю Бук'є здавалася дуже задоволеною. В неї був той невимушений, трошки лукавий вигляд, яким відзначається більшість молодих жінок, що вийшли заміж з любові. Кров більше не бентежила її. Зовнішність пані дю Бук'є пантеличила насмішників, спростовувала чутки, які ходили стосовно дю Бук'є, і привела в сум'яття спостерігачів людського серця. Роза Марія Вікторія так боялася обриднути чоловікові, чимось уразивши, втратити його прихильність і його товариство, що ладна була поступитися геть усім, навіть пожертвувати дядечком. Дріб'язкові нікчемні радощі пані дю Бук'є ошукали бідолашного абата де Спонда, якому легше було терпіти власні страждання, гадаючи, що небога щаслива. Спершу Алансон думав так само, як і абат. Та все те бачила одна людина, котру важче було ввести в оману, ніж усе місто! Шевальє де Валуа, принишкнувши на верхів'ях аристократичного товариства, коротав життя у д'Егріньйонів; він прислухався до лихослів'я і всіляких теревенів, дні і ночі тільки й думаючи, як би не вмерти, не помстившися. Він уже здолав майстра каламбурів і тепер цілився в самісіньке серце дю Бук'є. Сердега абат давно збагнув усю ницість першого й останнього милого своєї небоги, він здригнувся, розгадавши лукаву природу її чоловіка, його підступні махінації. Хоч дю Бук'є стримував себе, пам'ятаючи про дядечкову спадщину, і не хотів чинити ніяких капостей, однак завдав йому смертельного удару, який звів старого в могилу. Якщо ви хочете пояснити слово нетерпимість словами непохитність засад, якщо ви не вважаєте за потрібне засудити колишнього вікарія-католика за той стоїцизм, яким Вальтер Скотт змушує вас захоплюватися в пуританинові, отцеві Дженні Дінс75, якщо принцип potius mori quàm foedari*, що йому дивуєтесь у республіканському світогляді, ви ладні побачити і в римо-католицькій церкві, то ви зрозумієте скорботу, що охопила абата де Спонда, коли в салоні чоловіка своєї небоги він зустрів священика, який присягнув Конституції і якого він вважав за зрадника, розкольника, єретика, за ворога церкви, кривоприсяжника. Дю Бук'є, що потай прагнув до панування над усією округою, намагався, як першої запоруки своєї влади, добитися можливості примирити священика

церкви Святого Леонарда із парафіяльним кюре, і він досягнув своєї мети. Його дружина вважала, що, вітаючи в себе абата Франсуа, вона сприяє справі миру, а на думку непохитного абата де Спонда — це була зрада. Пан де Спонд побачив, що він одинокий у своїх переконаннях. До дю Бук'є приїхав єпископ і, здавалося, був задоволений, що ворожнечі настав край. Чесноти абата Франсуа всіх перемогли, за винятком ревного католика, ладного вигукнути разом із Корнелем76: "Во ім'я Господнє доброчинство зневажаю!"

* Краще вмерти, ніж зганьбитися (латин.).

Абат помер, коли в єпархії згасла правовірність.

1819 року завдяки спадщині абата де Спонда земельні прибутки пані дю Бук'є зросли до двадцяти п'яти тисач ліврів, не враховуючи ні Пребоде, ні будинку по вулиці дю Валь-Нобль. Саме на цей час дю Бук'є повернув дружині її заощадження, які вона йому довірила; він примусив пустити ці гроші на купівлю землі, суміжної з Пребоде, і таким чином перетворив цей маєток на один із найкращих у департаменті, бо з Пребоде сусідили й землі абата де Спонда. Ніхто не знав розмірів особистого капіталу дю Бук'є, він дав його в обіг Келлерам у Парижі, куди їздив чотири рази на рік. У всякому разі, о тій порі він уже вважався найбагатшою людиною в Орнському департаменті. Цей жмикрут, постійний кандидат лібералів, якому щоразу не вистачало семи-восьми голосів у всіх виборчих баталіях, що відбувалися за Реставрації, вдавав, ніби зрікається лібералів, прагнучи, щоб його обрали як міністерського рояліста; проте урядові кола завжди ставилися до нього з великою відразою, незважаючи на підтримку його кандидатури з боку конгрегації та магістратури; цей злобивий республіканець, збурений жадобою честолюбства, задумав боротися з роялізмом та аристократією в краю, де вони на той час перемогли. Дю Бук'є опирався на духівництво, розігруючи з себе людину побожну: він супроводив дружину до церкви на обідню, жертвував на місцеві монастирі, грішми допомагав конгрегації Серця Ісусового, висловлювався за духівництво щоразу, коли воно виступало проти міста,

департаменту чи держави. Дістаючи таємну підтримку лібералів, користуючись заступництвом церкви, дю Бук'є, залишаючись конституційним роялістом, завсігди йшов пліч-о-пліч із департаментською аристократією з наміром загубити її,— і він таки згубив її. Хапаючись за кожну помилку аристократичної верхівки й уряду, він із підтримкою буржуазії здійснював у місті всілякі поліпшення, якими мали опікуватися дворянство, пери та міністерства, тоді як вони, навпаки, гальмували кожне поліпшення через безглузде суперництво, притаманне французьким правителям. Конституційні погляди втягли його в боротьбу з абатом Франсуа щодо будівництва театру, міського благоустрою, що його він передбачав, пропонував од ліберальної партії і в розпалі дебатів ревно підтримував задля добра краю. Дю Бук'є стояв за розвиток промисловості в департаменті. Він прискорював розквіт провінції з ненависті до аристократичних родин, що мешкали в особняках уздовж Бретонської дороги. В такий спосіб він готував свою помсту владарям замків і надто д'Егріньйонам, яких ладен був першого-ліпшого дня проткнути отруєним кинджалом. Він дав кошти на відновлення виробництв алансонського мережива, він оживив торгівлю тканинами, в місті відкрили прядильню. Так, беручи участь у всіх цих заходах, що глибоко зачіпали інтереси широких мас, здійснюючи все те добре, про що нітрохи не дбала королівська влада, дю Бук'є не ризикував нічим ні на гріш. Посідаючи таке багатство, як у нього, він міг очікувати від здійснення своїх задумів чималого зиску, тимчасом як люди заповзятливі й ділові, але обмежені в коштах, часто змушені були поступитися вигідними оборудками на користь своїх промітних щасливців. Дю Бук'є виступав у ролі банкіра. Цей дрібний Лаффіт77 давав під заставу гроші на всі новації. Він успішно вершив свої власні діла, водночас віддаючись корисній громадській діяльності: він започаткував страхові товариства, опікувався новими підприємствами громадського транспорту; він порушував питання про подачу петиції уряду, щоб добитися від нього прокладання необхідних нових доріг та спорудження мостів. Оскільки дю Бук'є випередив в усіх тих затіях місцевих правителів, то вони вбачали в тому зазіхання на їхні права. Зав'язувалася безглузда боротьба — адже блага краю вимагали поступок префектури. Дю Бук'є нацьковував провінційних вельмож

проти придворних і проти перства. Кінець кінцем він підготував украй небезпечне приєднання значної частини монархічно-конституційної партії до боротьби проти трону, яку підтримували "Журналь де Деба" та пан де Шатобріан78 — недолуга опозиція, що постала на грунті ницого користолюбства і спричинилася до перемоги буржуазії й газетярів 1830 року79. Отож панові дю Бук'є, як і тим, кого він репрезентував, випало щастя споглядати похорони королівської влади, яку провінція проводжала без усякого співчуття, збайдужівши до неї з тисячі причин, наведених тут не повністю. Затятий республіканець, що не пропустив жодної обідні впродовж п'ятнадцяти років, грав комедію, щоб, нарешті, втішитися помстою, власноручно, під оплески натовпу, зірвав білого прапора з будинку мерії. Жодна людина у Франції не кидала на новий трон, зведений у серпні 1830 року, погляду більше сп'янілого від радощів помсти. Як на нього, вступ на престол молодшого пагона80 було торжеством Революції. Перемогу триколірного прапора він вважав відродженням Гори, що на цей раз повинна була знищити дворянство, хай і не такими жорстокими, проте певнішими засобами, ніж гільйотина. Перство, позбавлене права спадкоємності, організація Національної гвардії, що кладе на одне похідне ліжко дрібного крамаря і маркіза, скасування майорату, що його проголосив якийсь буржуазний повірник, позбавлення католицької церкви привілеїв на верховодство — всі законодавчі нововведення в серпні 1830 року були для дю Бук'є лише спритнішим застосуванням принципів 1793 року. Від 1830 року цей чоловік стає головним податковим начальником, чого він домігся завдяки своїм зв'язкам із герцогом Орлеанським81, батьком нового короля Луї Філіппа, та з паном де Фельмоном, колишнім управителем овдовілої герцогині Орлеанської. Поголос приписує йому вісімдесят тисяч ліврів річних прибутків. В очах усього краю пан дю Бук'є — людина добромисна, шанована, людина непохитних принципів, непідкупна, надійна. Завдяки йому Алансон прилучився до розвитку промисловості, став першою ланкою, яка, можливо, одного дня зв'яже Бретань із тим, що ми називаємо сучасною цивілізацією. Населення Алансона, де 1816 року не нараховувалося й двох приватних екіпажів, по десяти роках, нітрохи не дивуючись, дивилося на коляски, карети, ландо, кабріолети й тільбюрі, що мчали вулицями їхнього міста. Буржуазія й землевласники,

спершу налякані ростом цін, згодом побачили, що це окупається збільшенням їхніх прибутків. Із словами голови дю Ронсере: Дю Бук'є — велика сила! погоджувався весь край. Та, на лихо його дружини, в цих словах було страшне протиріччя. Дю Бук'є як чоловік був нітрохи не схожий, на дю Бук'є — громадського й політичного діяча. Цей великий громадянин, поза домом такий ліберальний, такий добродушний, ладний на все з великої любові до свого краю, вдома — деспот, цілком позбавлений шлюбних почуттів. Цей чоловік, наскрізь підступний, двоєдушний і хитрий, цей Кромвель Валь-Нобля82 поводився в родинному житті, як поводився з аристократією, до якої підлещувався, щоб перегризти їй горло. Так само, як і його друг Бернадотт, він надів оксамитову рукавичку на свою залізну руку. Дружина не принесла йому потомства. Сюзаннині слова й натяки шевальє де Валуа справдились. Але ліберальна буржуазія, буржуазія монархо-конституційна, дрібне дворянство, магістратура і, як висловлювалась "Конститюсьйонель", "попівська партія" — всі закидали ту безпотомність пані дю Бук'є. Мовляв, вона тоді, коли пан дю Бук'є одружився, була зовсім стара! Зрештою, бідолашній жінці поталанило, бо в її віці родити вже небезпечно! Коли пані дю Бук'є зі сльозами на очах, бувало, звіряла свою розпуку пані дю Кудре та пані дю Ронсере, вони казали їй: "Ну, ви, голубонько, втратили тяму, ви самі не знаєте, за чим побиваєтесь; таж для вас дитина — певна смерть!" Крім того, дехто з чоловіків, котрі, як, скажімо, дю Кудре, покладали власні надії на перемогу дю Бук'є, намовляли своїх жінок співати йому хвалу. Стару дівку вбивали оті жорстокі фрази:

— Яка ви щаслива, любонько, що вийшли за таку мудру людину, вас обминає лиха доля багатьох жінок, які нерозважливо повискакували заміж за чоловіків, м'яких та нерішучих, нездатних ані вести власне господарство, ані наставляти своїх дітей.

— Адже ваш чоловік, серденько, обернув вас на царицю всього нашого краю, з таким не знати вам ніякого лиха! Під його рукою весь Алансон.

— Проте мені хотілося б,— сказала на те бідолашна жінка,— щоб він менше клопотався про чужих, а більше...

— Ну, ви занадто вимогливі, люба пані дю Бук'є. Всі жінки заздрять, що вам дістався такий чоловік.

Ця християнка, яку, погано розуміючи, почав засуджувати світ, знаходила в своїй господі широке поле, де могла прикласти власні чесноти. Вона коротала вік у сльозах, але на людях її лице завжди виражало непорушний спокій. Хіба для такої побожної душі не здавалася злочинною сама думка, від якої нило серце: "Я любила шевальє де Валуа, а вийшла за дю Бук'є!" Атаназове кохання також збуджувало докори сумління і переслідувало її в снах. Смерть дядечка, що виявила всі його страждання, спричинилася до ще болісніщого її мордування, бо вона весь час думала про те, як мусив старий катуватися, спостерігаючи зміну політичних і релігійних звичаїв у домі Кормонів. Горе часто вражає нас зі швидкістю блискавки, як то сталося з панею Грансон. Але в старої панни воно розпливалося, ніби олійна крапля, що не сходить із тканини, а повільно просякає вглиб.

Шевальє де Валуа був каверзним винуватцем горя пані дю Бук'є. Він хотів відкрити їй очі; бо шевальє, добре тертий в любовних справах, незгірше розкусив дю Бук'є жонатого, ніж дю Бук'є парубка. Та бувалого республіканця важко було впіймати на слизькому; його салон, звичайно, був закритий для шевальє де Валуа, як і для всіх, хто в перші дні після весілля відступився від дому Кормон. До того ж дю Бук'є, посідаючи велике багатство, не боявся стати смішним,— він царював над Алансоном, а про жінку думав не більше, ніж Річард III міг би думати про свого вбитого на його очах коня83, за допомогою якого виграв бій. На догоду своєму чоловікові пані дю Бук'є майже порвала близькі взаємини з домом д'Егріньйонів, однак, залишаючись на самоті під час від'їзду чоловіка в Париж, вона, бувало, відвідувала мадмуазель Арманду. Аж якось після двох років по одруженню пані дю Бук'є в річницю смерті абата де Спонда, виходячи з церкви Святого Леонарда, де відбулася панахида, мадмуазель Арманда підійшла до неї. Щиросерда дівчина

вирішила, що такі обставини зобов'язують її сказати кілька слів плачущій спадкоємиці. Розмовляючи про дорогого покійника, вони пройшли разом від церкви Святого Леонарда до Проспекту, а звідти — до забороненого особняка, куди й вступила пані дю Бук'є, захоплена приємною розмовою з мадмуазель Армандою. Для бідолашної, вбитої горем жінки, мабуть, була гіркою втіхою розмова про дядечка з тією, котру він так любив. А потім їй хотілося почути співчутливі слова з уст старого маркіза, якого вона не бачила вже близько трьох років. Було половина на другу, вона застала там шевальє де Валуа, що підіспів на обід; віддавши низький уклін, він узяв її за руки.

— Отже, дорога, високошановна пані дю Бук'є,— мовив він схвильовано,— ми втратили нашого друга; то була свята людина; ми поділяємо вашу скорботу; авжеж, тут ваша втрата відчувається так болісно, як і в вашому домі... навіть гостріше,— додав він, натякаючи на дю Бук'є.

Коли кожен із присутніх висловив своє співчуття, сказавши якусь фразу погребного змісту, шевальє шанобливо взяв під руку пані дю Бук'є і відвів її до віконної ніші.

— Чи ви принаймні щасливі? — спитав він з батьківською сердечністю.

— Авжеж,— відповіла вона, опустивши очі.

Почувши те авжеж, мадам де Труавіль, дочка княгині Шербелової, і стара маркіза де Катеран приєдналися до шевальє в супроводі панни Арманди. В очікуванні обіду всі вийшли в сад прогулятися; пані дю Бук'є, пригнічена горем, і не помітила маленької змови, що її затіяли проти неї шевальє з дамами, яких розпалювала цікавість: "Нарешті ми її впіймали, чи не вдасться нам вивідати розгадку?" — можна було прочитати з поглядів, якими вони обмінювались.

— Для цілковитого щастя,— почала мадмуазель Арманда,— оце б вам придбати ще діточок, отакого б хлопчика, як мій племінник...

На очі пані дю Бук'є навернулися сльози.

— Я чула, що то ваша вина, ніби ви боялися вагітності,— не відступав і шевальє.

— Я? — простодушно мовила вона.— Та я б заплатила за дитину ста роками пекельних мук!

Довкола підступно поставленого питання зав'язалася суперечка, що її з винятковим тактом направляла віконтеса де Труавіль і стара маркіза де Катеран, які так обкрутили бідолашну стару дівку, аж вона, сама того не підозріваючи, вибовкала свою подружню таємницю. Мадмуазель Арманда взяла під руку шевальє, і вони вийшли, залишивши жінок теревенити про шлюбні справи. І тут у пані дю Бук'є розсіялись тисяча ілюзій щодо її одруження. Оскільки ж вона залишилась такою ж, як і була, пришелепуватою, то повірниці втішалися з її чарівливої наївності. Хоча фіктивний шлюб панни Кормон спершу насмішив усе місто, що вмить узнало цю новину, проте жіноцтво співчувало пані дю Бук'є. Коли мадмуазель Кормон іще безуспішно ганялася за женихами, кожне глузувало з неї; а коли стало відоме виняткове становище, в яке вона попала через суворість власних релігійних принципів, усе місто захоплювалося нею. "Бідолашна пані дю Бук'є опинилася у становищі доброї панни Кормон". Таким чином шевальє зумів на якийсь час поставити дю Бук'є в смішне становище, та з часом смішне згладилось, а коли язики вволю наплескалися, лихослів'я вляглось. Зрештою, багато хто вважав, що в п'ятдесят сім років прихований республіканець має право й спасувати. Ця подія так розпалила осоругу дю Бук'є до д'Егріньйонів, що він був немилосердний у своїй жадобі помсти. Пані дю Бук'є дістала наказ ніколи не переступати порога їхнього дому. Аби помститися за жарт, що його де Валуа утнув із ним, дю Бук'є, який щойно заснував газету "Вісник Оранського департаменту", помістив у ній таке оголошення:

"Особі, котра зможе довести існування пана де Помбретона до, під час і після Еміграції, буде видано чек на тисячу франків ренти".

Незважаючи на те, що, по суті, шлюб пані дю Бук'є був ущербний, вона вбачала в ньому й певні вигоди: набагато приємніше було піклуватися про найвизначнішу людину в місті, ніж жити самітно. Краще вже дю Бук'є, аніж собаки, коти й канарки, яких обожують старі дівки; та все-таки він ставився до дружини щиріше і не так розраховував на якісь вигоди, як слуги, сповідач та охочі до спадщини. Згодом вона стала вбачати в своєму чоловікові засіб Господнього гніву, бо визнала за безмірно гріховні всі свої прагнення вийти заміж; вона вважала, що заслужила цього покарання за горе, якого завдала пані Грансон, та за передчасну смерть дядечка. Покірна тій релігії, що велить цілувати лозину, котра карає, вона вихваляла свого чоловіка і на людях підтримувала всі його вчинки; але на сповіді або під час вечірньої молитви часто плакала, благаючи Бога простити відступництво чоловіка, який бажав загибелі аристократії й церкви — двом святиням Кормонового дому, який говорив одне, а думав зовсім інше. Навіть вважаючи, що її почуття потоптані й принесені в жертву, вона, дотримуючись обов'язку дбати про благо чоловіка, оберігала його від усього, що могло піти йому на шкоду, й була прив'язана до нього незбагненним почуттям, яке виникло, мабуть, із звички,— тим-то життя її стало повсякчасною суперечливістю. Побралась вона з людиною, чий спосіб дій і мислення був їй осоружний і про яку вона, однак, мусила піклуватися з усією належною ніжністю. Інколи вона почувалася на сьомому небі,— це траплялося, коли дю Бук'є ласував її варенням або хвалив смачний обід. Вона пильнувала, щоб виконувались усі його будь-які забаганки. Якщо він залишав на столі бандероль, зірвану з газети, пані дю Бук'є, не чіпаючи її, казала служникові: "Залишіть, Рене, недарма ж пан поклав її тут". Виїжджав він кудись — вона турбувалася про його плащ і білизну; вона дбала про його матеріальні потреби з найбільшою завбачливістю. Коли він вибирався до Пребоде, вона вже напередодні поглядала на барометр, чи буде сприятлива погода. Вона втуплювалася йому в очі, намагаючись угадати, чого йому хочеться,— так собака і вві сні бачить і чує свого господаря. Коли, бувало,

окадькуватий дю Бук'є, скорений цією любов'ю, з почуття обов'язку обіймав дружину за талію й, цілуючи їй чоло, казав: "Хороша ти дружинонька!" — на очі цього нещасного створіння наверталися сльози радості. Певно, дю Бук'є вважав за свій обов'язок виявляти подібні свідчення прихильності, які забезпечували йому святобливу покору Рози Марії Вікторії,— адже навіть католицька добродійність не спонукає до такої міри приховувати свої погляди, як доводилось до цього вдаватися пані дю Бук'є. Та, бувало, ця свята жінка торопіла з жаху, почувши в себе в домі ненависні розмови людей, що переховувалися під виглядом монархістів-конституціоналістів. Вона вся тремтіла, передбачаючи погибель церкви, вряди-годи вона наважувалась підкинути якесь недоречне слівце чи зауваження, яке дю Бук'є обривав самим поглядом. Таке повне суперечливості життя призвело пані дю Бук'є до цілковитого отупіння, і вона вирішила, що простіше й достойніше приховати свої думки й не виявляти їх, животіти як тварина. Отож вона впала в рабську покірливість, гадаючи, що з Господньої волі вона мусить терпіти принизливе становище, в яке її поставив чоловік. Покірна чоловіковій волі, вона ніколи ні в чому не перечила йому й не ремствувала. Відтоді ця плохенька вівця пішла дорогою, що призначив їй пастир; вона не покидала лона церкви й найревніше пильнувала всіх церковних обрядів, не допускаючи й думки ні про диявола, ні про його спокуси, ні про підступництво його... Отже, вона поєднувала в собі найчистіші християнські чесноти, і дю Бук'є став, безперечно, одним із найщасливіших чоловіків королівства Франції і Наварри.

— Вона так і залишиться нікчемою до останнього свого подиху! — жорстоко сказав колишній чиновник опікунської ради, який, однак, обідав у пані дю Бук'є двічі на тиждень.

Наша повість видалася б якоюсь дивно неповною, коли б ми не згадали про те, що смерть шевальє де Валуа збіглася зі смертю Сюзанниної матері. Помер він разом із монархією в серпні 1830 року. Шевальє поїхав до Нонанкура і там приєднався до почту короля Карла X84, побожно супроводив його до Шербура разом зі всіма Труавілями, Катеранами, д'Егріньйонами, Вернеями та іншими монархістами. Старий

дворянин узяв із собою п'ятдесят тисяч франків, суму, яку становили всі його заощадження і вартість ренти; він дав ці гроші одному з вірних друзів своїх володарів для передачі королеві, посилаючись на свою близьку смерть і на те, що ця сума дісталась йому з ласки Його Величності й, нарешті, на те, що гроші останнього де Валуа належать Короні. Важко сказати, чи здолав він своєю запопадливістю неприступність Бурбона, котрий покидав Францію, своє чудове королівство, не прихопивши ні одного ліара, і котрого мала б розчулити щира відданість шевальє; зате напевно відомо, що Цезаріні, єдиній законній спадкоємиці пана де Валуа, навряд чи дісталося шістсот франків ренти. Шевальє повернувся до Алансона, страшно пригнічений горем та виснаженням, і віддав Богові душу, коли Карл X ступив на чужу землю.

Пані Валь-Нобль та її ласкавець, який на той час боявся помсти ліберальної партії, раді були скористатися приводом, щоб виїхати на село, де померла Сюзаннина мати. Коли, відразу ж по смерті шевальє де Валуа, розпродували його майно, Сюзанна, бажаючи купити на спомин про свого першого й доброго друга його тютюнницю, набила на неї надмірно велику ціну — тисячу франків. Та й портрет княгині Горіци сам-один коштував таких грошей. Через два роки якийсь молодий франт, що колекціонував тютюннички минулого століття, випросив у Сюзанни тютюнницю покійного шевальє, понадившись на її чудове оздоблення. Таким чином, коштовна витребенька, повірниця найщирішого в світі кохання, втіха всієї старості шевальє, сьогодні виставлена напоказ у своєрідному приватному музеї. Знали б мертві, що діється по їхній смерті, то в шевальє почервонів би й лівий бік голови.

Якби ця історія досягла тільки однієї мети — навіяла володарям цих побожно шанованих реліквій святобливий страх і закликала їх робити приписку до заповіту, щоб з певністю визначити долю отих коштовних сувенірів проминулого щастя, передаючи їх в дружні руки,— вона б і тим зробила велику послугу лицарській і закоханій частині людей, а в ній же міститься мораль, куди величніша. Чи не свідчить вона про необхідність нової системи виховання? Чи не закликає вона до освіченого сприяння

міністрів народної освіти, що мусили б створити кафедри антропології, науки, в якій Німеччина випереджує нас? Сучасні міфи ми розуміємо ще менше, ніж стародавні міфи, незважаючи на те, що вони даються нам взнаки. Міфи тиснуть на нас звідусіль, вони заміняють усе. Якщо вони, згідно з тлумаченням гуманітарної школи,— світочі історії, то вони врятують імперії від будь-якої революції за однієї умови, що професори доведуть роз'яснення цих міфів до широких мас французької провінції. Якби мадмуазель Кормон була освічена, якби був в Орнському департаменті професор антропології, нарешті, якби вона прочитала Аріосто85, то хіба скоїлись би страшні біди її шлюбного життя? Вона, мабуть, збагнула б, чому італійський поет змусив Анжеліку віддати перевагу Медорові, тому ж білявому шевальє де Валуа, перед Роландом, що втратив бойового коня та тільки й знав, що впадати в шалену лють. Чи не обернувся б Медор на міфічну постать царедворця жіночої держави, а Роланд не став символом безладних, жорстоких, безсилих революцій, які, все руйнуючи, нічого не створюють? Така думка одного з учнів пана Балланша, і ми, посилаючись на нього, складаємо з себе всяку відповідальність.

До нас не дійшло жодних відомостей про сережки в формі діамантових голівок негренят. Ви можете сьогодні бачити пані дю Валь-Нобль в Опері. Завдяки першому наставництву з боку шевальє де Валуа вона скидається на світську жінку, будучи лише пристойною жінкою.

Пані дю Бук'є ще жива,— чи не означає це, що вона страждає й досі? Досягши шістдесятилітнього віку, тієї пори, коли жінки можуть дозволити собі певну відвертість, вона по секрету призналася пані дю Кудре, чоловік якої в серпні 1830 року знову посів свою посаду, що їй нестерпна думка вмерти незайманою дівчиною.

Париж, жовтень 1836 р.

==========

Примітки

склала Олена Алексєєнко

Повість вперше була опублікована в жовтні-листопаді 1836 р. в газеті "Ла Пресс". 1837 р. вона друкувалася в третьому томі "Сцен провінційного життя". 1844 р. Бальзак включив "Стару панну" до "Людської комедії", до 3-го тому "Сцен провінційного життя".

Сучасна письменникові критика сприйняла повість досить стримано. В ній вбачали лише новий зразок т. зв. "фламандської манери" Бальзака з її захопленням повсякденним життям, мальовничими описами побуту, предметного антуражу. Викликав нарікання і анекдотичний сюжет повісті, який видався занадто камерним на тлі попередніх творів автора. Такий висновок усе ж таки був дещо поспішний. "Стара панна" справді не стала віхою на творчому шляху письменника. Не є вона, одначе, і художнім прорахунком митця. За своєю специфікою повість тяжіє до загального масиву "Людської комедії", з яким її об'єднує спільна проблематика, розгалужена система сюжетно-тематичних зв'язків.

Трагікомічна історія одруження панни Кормон дає можливість Бальзаку звернутись до наскрізної для епопеї письменника теми впливу майнових інтересів на особисте життя людини. На тлі ретельно і рельєфно змальованого провінційного середовища точиться справжній двобій між шевальє де Валуа та паном дю Бук'є за статки заможної старої панни. Соціально-побутова за змістом колізія є типовою для "Людської комедії". З різними варіантами її вирішення читач зустрічається в численних творах автора.

Складна система перегуків пов'язує "Стару панну" і з творами саме другої половини 30-40-х рр., зокрема з "Музеєм старожитностей". Ці повісті, до речі, мають навіть спільних героїв. Обожнювачі маєтку панни де Кормон з'являються і на сторінках історії падіння д'Егріньйонів. Згубні поради шевальє розбещують Віктюрнієна, а підступність пана дю

Круазьє (таке ім'я має дю Бук'є в "Музеї старожитностей") ледве не призводить до загибелі юнака. Схожі повісті і за проблематикою. Тема протистояння аристократії, яка вже належить минулому, і буржуазії, що остаточно стверджується в суспільстві, звучить і в "Старій панні", і в "Музеї старожитностей". Проте вони виразно різняться за своєю тональністю. Якщо в "Музеї старожитностей" тема перемоги буржуазії має трагічне забарвлення, то в "Старій панні" її зведено до комедійного рівня.

Знаходять розвиток у повісті й інші мотиви, типові для "Людської комедії". Сюжетна лінія дю Бук'є, наприклад, має ще один аспект. Щасливий суперник шевальє де Валуа є ділком від політики, яка для нього править за своєрідну вигідну комерцію. В цьому плані він подібний до братів Келлерів з "Сезара Біротто" чи Гобертена із "Селян". Нещасливе подружнє життя пані де Кормон (дю Бук'є), про яке згадується і в "Музеї старожитностей", дає нагоду провести паралель із сумною долею пані Гранде ("Ежені Гранде"). Оповідь про кохання і самогубство Атаназа Грансона — дещо знижений, трагікомічний варіант теми долі молодої людини. Історія збагачення гризетки Сюзанни, в майбутньому пані дю Валь-Нобль, нагадує життєвий шлях бальзаківських героїв, які досягли успіху, відмовившись від моральних засад. Образ Сюзанни, до речі, з'являється і в інших творах Бальзака ("Втрачені ілюзії", "Пишнота і злиденність куртизанок", "Дочка Єви"),

В загальний контекст "Людської комедії" повість вводиться також за допомогою "героїв, що повертаються". Шевальє де Валуа є другом панів де Ленонкурів, де Наварренів, де Вернеїв. Сам шевальє під час вандейського повстання був членом роялістського комітету в Алансоні ("Шуани"). Дю Бук'є належить особняк де Босеанів. В салоні панни Кормон він грає у віст із панею де Ронсере. Алансонське товариство згадує полковника Юло та маркіза де Монторана ("Шуани").

1. Марія Туше (1549-1638) — фаворитка Карла IX.

2. Ламот-Валуа — графиня де Ламот була причетна до скандальної справи з купівлею кольє королевою Марією Антуанеттою, дружиною Людовіка XVI.

3. ...воював у Вандеї і потроху шуанив.— Вандея — місцевість у Франції, де в 1793-96 рр. поширився контрреволюційний селянський рух (шуанерія), інспірований дворянством та церквою.

4. Карл XV — король Швеції (1859-1872), онук наполеонівського генерала Бернадотта, згодом короля Швеції Карла XIV.

5. Моле Франсуа Рене (1734-1802) — французький актор на ролях "перших коханців". Грав у "Комеді Франсез".

6. ...в царстві Кіфери.— Тобто в царстві кохання. На острові Кіфера був розташований один з центрів культу Афродіти, давньогрецької богині кохання.

7. Адоніс (гр. міф.) — вродливий юнак, в якого закохалася богиня Афродіта. Переносно: красень.

8. Директорія — уряд Французької республіки, що складався з п'яти директорів. Проіснував з 1795 по 1799 рр.

9. Флері — псевдонім Абраама Жозефа Бернара (1750-1820), відомого французького актора.

10. Грамон Антуан, герцог (1604-1678) — французький полководець, маршал. Брав участь у фландрському та голландському походах Людовіка XIV.

11. Барон де Фенест — герой сатиричного роману французького письменника Агріппи д'Обіньє (1552-1630) "Пригоди барона де Фенеста".

12. Монкада Франсіско де (1586-1635) — іспанський військовий діяч, відзначався особливою спритністю у виконанні дипломатичних доручень.

13. Сікст V — римський папа (1585-1590). Провадив політику войовничого католицизму.

14. Граф д'Артуа Шарль (1757-1836) — брат Людовіка XVIII. З 1824 р. король Франції Карл X.

15. Сартін Габрієль (1729-1801) — урядовець, який багато років працював у карній поліції.

16. Арну Софі (1744-1802) — оперна співачка, уславилася своєю вродою та дотепністю.

17. Геркулес Фарнезький — антична статуя роботи грецького скульптора Глікона, що зображує Геркулеса (Геракла).

18. Венера Медицейська — відома копія з античної статуї Афродіти Кнідської роботи грецького скульптора Праксітеля (бл. 390— бл. 330 до н. е.).

19. ...подобу звичайного смертного, яку прибирав собі Юпітер в Алкмени...— Закоханий в Алкмену Зевс (Юпітер) з'явився до неї в образі її чоловіка Амфітріона. Цей міфологічний сюжет використовували Софокл, Плавт, Мольєр та ін.

20. Олімп — найвища гора Еллади в північній частині Фессалії. Вважалася священним місцем перебування Зевса та інших богів.

21. Юнона (Гера) — в античній міфології дружина Юпітера (Зевса), захисниця шлюбу та сім'ї.

22. Терор — часи панування якобінської диктатури, поваленої 27 липня 1794 р.

23. Бертьє Луї Александр (1753-1815) — політичний та військовий діяч часів Наполеона I, маршал Франції. В 1799-1807 рр.— військовий міністр.

24. Людовік XIV (1638-1715) — король Франції з 1643 р.

25. Людовік XV (1710-1774) — король Франції з 1715 р.

26. ...біблійна красуня, чиє ім'я ми носимо...— Мається на увазі героїня біблійної оповіді Сусанна, уславлена своєю красою та цнотливістю дружина Іоакіма. Несправедливо звинувачена двома стариками в перелюбстві, була врятована від смертної кари юнаком Даниїлом

27. Цінціннат Луцій Квінкцій — римський консул (460 дон. е.), диктатор (458 і 439 рр. до н. є.), полюбляв землеробську працю та просте сільське життя.

28. Баррас Поль Жан (1755-1829) — один з організаторів термідоріанського перевороту, член Директорії. Сприяв захопленню влади Наполеоном Бонапартом.

29. Фуше Жозеф (1759-1820) — французький політичний діяч. У період Директорії, Консульства та Імперії обіймав дипломатичні посади, був міністром поліції.

30. ...перемога під Маренго...— 14 червня 1800 р. біля селища Маренго (Північна Італія) французька армія завдала нищівної поразки австрійським військам. Австрія була змушена вийти з антинаполеонівської коаліції.

31. Келлерман Франсуа Крістоф (1735-1820) — наполеонівський генерал, герой битви під Маренго. Згодом маршал.

32. Дезе Луг (1768-1800) — наполеонівський генерал. Загинув у битві під Маренго.

33. Гора — якобінці. Горою, або монтаньярами, їх називали тому, що в залі засідань депутати, прибічники Робесп'єра, сиділи на високих лавах — "на горі".

34. Мелас Міхаель Фрідріх Бенедикт, барон (1729-1806) — австрійський фельдмаршал, учасник битви під Маренго.

35. Жозефіна — перша дружина Наполеона Жозефіна Богарне (1763-1814).

36. Талейран Шарль Моріс (1754-1838) — політик і державний діяч, міністр закордонних справ Франції у 1797-99 рр. за часів Директорії і в 1799-1809 у період Консульства та імперії Наполеона I..

37. Сен-Жерменське передмістя Алансона...— Іронічно: аристократичний квартал Алансона. В Сен-Жерменському передмісті Парижа жили аристократи.

38. "Сто днів" — другий період панування Наполеона I (від 20 березня до 22 червня 1815 р.).

39. Сарданапал — легендарний ассірійський цар. Уславився своєю пристрастю до розкошів та насолод.

40. Жокріс — персонаж французьких середньовічних фарсів. Простак, який завжди потрапляє в скрутне становище.

41. ...вбитого під Ієною...— В битві під Ієною (14 жовтня 1806 р.) наполеонівська армія вщент розгромила головні сили прусського війська.

42. ...подібно до Наполеона і Мольера, бере своє добро відразу...— Бальзак обігрує відоме твердження Мольєра про право митця використовувати все, що йому потрібне для творчості: розроблені сюжети тощо.

43. Керубіно, Марселіна — дійові особи з комедії французького письменника Бомарше (1732-1799) "Шалений день, або Весілля Фігаро". Керубіно — паж, закоханий у графиню Альмавіва, Марселіна — дуенья графині.

44. Родоп, Імперія та Нінон — куртизанки.

45. ...сцени "Дезертира", що свідчило про великий успіх Седенового твору.— Седен Мішель Жан (1719-1797) — французький драматург. "Дезертир" (1769) — мелодрама Седена.

46. Ріго Гіацинт (1659-1743) — французький художник, портретист. Автор численних парадних портретів.

47. Латур Моріс Кантен (1704-1788) — французький художник, майстер пастелі.

48. Юло — персонаж роману Бальзака "Шуани", взірець "республіканських чеснот".

49. Консульство — новий державний лад, запроваджений у Франції після перевороту 18 брюмера (9.XI) 1799 р. Вся влада належала тепер трьом консулам, першим з яких був проголошений генерал Бонапарт, майбутній Наполеон I.

50. ...від 1804 до 1815 року...— 18 травня 1804 року Наполеон став імператором Франції; 1815 р.— "Сто днів", повторне зречення Наполеона та його заслання на острів Св. Єлени.

51. Агнеса — героїня комедії Мольєра "Школа жінок" (1663).

52. Іоанн Златоуст (бл. 344/54-407) — константинопольський патріарх, відомий теолог та блискучий оратор. Проповідував аскетизм, відмову від чуттєвих насолод. Канонізований.

53. За часів Імперії...— Мається на увазі Перша імперія — період царювання у Франції Наполеона I (1804-1814 і 20.III —22.VI.1815).

54. Франціск Сальський — католицький святий.

55. ...героєві "Неуважного", герцогу де Бранкасові...— "Неуважний" — нарис, який входить до книги французького сатирика-мораліста Жана де Лабрюйєра (1645-1696) "Характери, або Звичаї нашого століття".

56. Шеверюс Жан Луї де (1768-1836) — французький кардинал.

57. Сеїд — персонаж трагедії Вольтера "Магомет", відданий раб. Переносно: палкий прихильник.

58. ...Анрі Моньє приписував Жозефові Прюдому...— Жозеф Прюдом — сатиричний карикатурний образ, втілення самовдоволення та пересічності дрібного буржуа. Створений 1830 р. письменником та карикатуристом Анрі Моньє (1805-1877).

59. Дульцінея — так назвав "даму свого серця" Дон Кіхот, герой однойменного роману Сервантеса. Це ім'я стало прозивним.

60. Матінка Жігонь — персонаж французького театру маріонеток. Звичайно з'являлась на сцені в оточенні своїх численних малюків.

61. Мадам дю Баррі — Жанна дю Баррі (1743-1794) — остання фаворитка Людовіка XV. Страчена за наказом Революційного трибуналу. Бальзак порівнює Жанну дю Баррі з Сюзанною.

62. Аддісон Джозеф (1672-1719) — англійський письменник та публіцист.

63. ...почувала себе між Аустерліцом та Ватерлоо.— Тобто між надією та відчаєм. У битві під Аустерліцем (2.XII.1805) Наполеон здобув блискучу перемогу над російською та австрійською арміями. Під Ватерлоо (18.VI.1815) армія Наполеона зазнала остаточної поразки від англо-голландсько-прусських військ.

64. Блюхер Гебард (1742-1819) — прусський генерал, командувач німецьких військ у битві під Ватерлоо.

65. ...презирство Людовіка XIV до принца Ежена...— Принц Ежен (Євгеній) Савойський, принц Коріньянський (1663-1736) — австрійський полководець. Ображений відмовою Людовіка XIV дати йому полк, перейшов до австрійської армії. Згодом став одним з найблискучіших полководців свого часу.

66. Шарль Гранде — персонаж роману Бальзака "Ежені Гранде".

67. ...скидався на Лозена, що входить в Пале-Рояль до принцеси.— Тут мається на увазі любовна пригода Лозена, яка закінчилась його одруженням з кузиною Людовіка XIV.

68. Пані де Сталь Анна Луїза Жермена (1766-1817) — французька письменниця, одна з зачинателів романтизму у Франції. Відзначалась

ліберальними поглядами, виступала проти диктаторського режиму Наполеона.

69. Констан Бенжамен (1767-1830) — французький політичний діяч, письменник та публіцист, автор роману "Адольф".

70. Марі де Верней та маркіз де Монторан — персонажі роману Бальзака "Шуани".

71. Ревекка, Айвенго — герої роману англійського письменника Вальтера Скотта (1771-1832) "Айвенго".

72. Плутарх (бл. 46 — бл. 127) — давньогрецький письменник і філософ. Найбільшою популярністю користуються його "Паралельні життєписи", біографії славетних грецьких і римських державних діячів і полководців.

73. Лукулл Луцій Ліциній (бл. 117 — бл. 56 до н.е.) — римський полководець і політичний діяч, славився своїм багатством та розкішними бенкетами. Лукуллівський бенкет — надзвичайно пишна учта.

74. Кант Іммануїл (1724-1804) — німецький філософ, фундатор німецького класичного ідеалізму.

75. Дженні Дінс — героїня роману Вальтера Скотта "Едінбурзька темниця".

76. Корнель П'єр (1606-1684) — французький драматург-класицист.

77. Лаффіт Жак (1767-1844) — банкір, відіграв значну роль у революції 1830 р. Сформував перший уряд короля Луї Філіппа. Політичний лідер фінансової буржуазії.

78. Шатобріан Франсуа Рене (1768-1848) — французький письменник-романтик. В період Реставрації деякий час обіймав посаду міністра закордонних справ.

79. ...спричинилася до перемоги буржуазії й газетярів 1830 року...— Тобто до Липневої революції 1830 р., яка покінчила з дворянською монархією і встановила владу буржуазії.

80. ...вступ на престол молодшого пагона...— Після Липневої революції королем Франції був проголошений Луї Філіпп (1773-1850), представник молодшої лінії династії Бурбонів.

81. Герцог Орлеанський Філіпп Егаліте (1747-1793) — батько Луї Філіппа.

82. ...цей Кромвель Валь-Нобля...— Іронічне порівняння. Кромвель Олівер (1599-1658) — діяч Англійської буржуазної революції XVII ст., керівник індепендентів. У 1653 р. встановив особисту диктатуру — протекторат.

83. ...ніж Річард III міг би думати про свого вбитого на його очах коня...— Мається на увазі фінальна сцена з історичної хроніки Шекспіра "Річард III", в якій зображено битву при Босворті (1485).

84. Карл X (1757-1836) — король Франції з 1824 р., молодший брат Людовіка XVI. Скинутий Липневою революцією.

85. Аріосто Лудовіко (1474-1533) — італійський поет. Анжеліка, Медора, Роланд — персонажі з авантюрно-лицарської поеми Аріосто "Шалений Роланд" (1516).